

Halina Bilik

Składnica (składnice)
zagrabionych i przemieszczanych
dóbr kultury na Wawelu

Niniejszy artykuł jest owocem kwerendy przeprowadzonej w archiwum wawelskim na potrzeby zespołu pracowników, którzy prowadzą badania nad stratami wojennymi Zamku Królewskiego na Wawelu.

Druga wojna światowa i pięć lat okupacji hitlerowskiej przyniosły naszemu krajowi ogrom cierpienia i olbrzymie straty materialne. Zniszczenia, nierzadko niemal całkowite, dotęły również obiekty zabytkowe, na przykład w Warszawie, Poznaniu czy Gdańsku. Równocześnie rozpoczęła się planowa grabież dzieł sztuki – uczeni niemieccy przygotowali się do niej jeszcze przed wojną. Pomimo prób ukrywania najcenniejszych zbytków, które podjęli choćby Czartoryscy, przewożąc m.in. *Damę z gronostajem Leonarda da Vinci*, *Krajobraz z miłosiernym Samarytaninem* Rembrandta i *Portret młodzieńca* Rafaela do skrytki w pałacu w Sieniawie¹, cenne przedmioty wkrótce trafiały w ręce specjalnych oddziałów niemieckich. Polska utraciła olbrzymie zasoby dóbr kultury – dzieł sztuki, archiwaliów i księgozbiorów.

Kraków, a z nim Wawel, poniósł szczęśliwie niewielkie straty materialne. Sam zamek, chociaż zmienił funkcję na czysto użytkową, stając się siedzibą generalnego gubernatora Hansa Franka i najwyższych urzędników Generalnej Guberni, nie doznał nieodwracalnych zmian w architekturze. Dzięki ewakuacji najcenniejszych zbiorów do Kanady utracił stosunkowo niewiele obiektów muzealnych.

Wzgórze wawelskie dwukrotnie stawało się miejscem składowania i przechowywania zagrabionych przez okupanta dzieł sztuki. Za pierwszym razem, w latach 1941–1943, na polecenie Franka Niemcy przewieźli na zamek z nowego gmachu Biblioteki Jagiellońskiej zgromadzone tam z terenu całej Generalnej Guberni obiekty zabytkowe. Najcenniejsze zabytki, tzw. I wybór, zostały opublikowane w specjalnym katalogu *Sichergestellte Kunstwerke im Generalgouvernement*. Archiwum Zamku Królewskiego przechowuje egzemplarz katalogu z uwagami jednego z autorów, dr. Ericha Meyera-Heisiga, oraz notatkami zarządcy zamku Wilhelma Ernsta von Palézieux².

Komisja inwentaryzacyjna³ powołana po opuszczeniu zamku przez Niemców sporządziła spisy wszystkich przedmiotów zabytkowych pozostawionych na wzgórzu wawelskim. Gdy w 1945 roku rozpoczęła się akcja rewindykacji zagrabionych i rozproszonych dzieł sztuki, zamek po raz drugi został jedną ze składnic, do których zwożono odzyskiwane zabytki, skąd miały trafić do swoich właścicieli⁴. Skomplikowana sytuacja powojenna muzeum, nieprzerwany napływ obiektów zabytkowych, brak przedwojennego inwentarza z 1932 roku, wywiezionego przez kustosa Stanisława Świerz-Zaleskiego, brak kompletnej listy obiektów ewakuowanych w 1939 roku do Kanady utrudniały inwentaryzację zbiorów i precyzyjne określenie strat.

Okupacja hitlerowska

Na rok przed wybuchem II wojny światowej rozpoczęto przygotowania do ewentualnej ewakuacji najcenniejszych zbiorów wawelskich. Zamówiono „cylindryczne metalowe futerały na arras i gobeliny, drewniane walce na chorągwie, skrzynie metalowe na siodła i rzędy, skrzynki na najcenniejsze zabytki ze skarbca (puchary, wyroby złotnicze, regalia, broń zabytkową itd.)”⁵. Pod skrzydłem wschodnim zamku przygotowano schron składający się z czterech pomieszczeń, z zapasowym wyjściem i niezależnymi mediami. Mógł pomieścić dwieście osób na okres bombardowania oraz prawie całość zbiorów⁶.

Dzień po wybuchu wojny, 2 września 1939 roku, po naradzie Adolfa Szyszko-Bohusza, kierownika Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu, ze Stanisławem Świerż-Zaleskim, kustoszem Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu, i Stanisławem Taszakowskim, zarządcą Zamku, zapadła decyzja o ewakuacji zbiorów wawelskich. Obiekty spakowane do przygotowanych wcześniej skrzyń i futerałów rozpoczęły 3 września galarami węglowymi podróż Wisłą do Kazimierza Dolnego, którą zakończyły 12 lipca 1940 roku, gdy statek „Batory” wpłynął do portu Halifax w Kanadzie⁷.

Dnia 6 września 1939 roku około godziny 13 oddziały niemieckie zajęły Wawel. W biurze Kierownictwa Odnowienia Zamku u prof. Szyszko-Bohusza pojawił się generał Schubert w towarzystwie oficerów i poinformował, że z polecenia Hitlera zajmuje zamek. Posterunki przy bramach zostały obsadzone, a jedna z kompanii ulokowała się w biurach Zarządu i Kierownictwa Odnowienia Zamku. Wejście na wzgórze zostało zamknięte, a mieszkańcom wydano specjalne przepustki⁸.

Powołany 12 października 1939 roku na stanowisko generalnego gubernatora Hans Frank (ur. 23 maja 1900, stracony 16 października 1946 w Norymberdze) wybrał Wawel na swoją rezydencję i 29 października zmienił jego nazwę na Krakauer Burg. 7 listopada 1939 odbył się uroczysty wjazd na wzgórze. Ceremonia była starannie wyreżyserowana: czerń luksusowego mercedesa, czerwień chorągwi i czerń swastyk na tle białych pól, okrzyki święty, podniosłe dźwięki hitlerowskiego hymnu *Horst Wessel Lied*⁹. Krakauer Burg został dostosowany do potrzeb generalnego gubernatora i innych wysokich urzędników niemieckich. Sale dekorowano przeważnie meblami i dywanami z zamku w Warszawie, a na ścianach, w pustych miejscach po ewakuowanych arrasach¹⁰, wieszano obrazy. Kopie chorągwi grunwaldzkich umieszczono w specjalnym stojaku w sali Poselskiej, w której urzędował Frank¹¹.

Dla gubernatora i jego rodziny urządzono mieszkanie w zamku na I piętrze. Sale II piętra miały służyć celom reprezentacyjnym: posiedzeniom, naradom i przyjmowaniu zagranicznych dostojników. Frank był niezwykle dumny z rezydowania na Wawelu. Czuł się władcą nowego państwa – Generalnego Gubernatorstwa. Zamek poznał podczas wizyty w Polsce w roku 1936. Wtedy, oprowadzany przez kustosza Stanisława Świerż-Zaleskiego, wyraził podziw: „dopiero po zwiedzeniu Wawelu można sobie wyobrazić, jak wielką potęgą w przeszłości była Polska i można nabrać należytego respektu dla olbrzymiego polskiego dorobku kultury i sztuki”. Zachwycił się przy tym „zdumiewająco bogatymi zabytkami”¹². Zmienił zdanie, gdy tu zamieszkał. Zamek traktował w dużej mierze jako wytwór kultury narodu niemieckiego.

W budynkach znajdujących się na wzgórzu zamieszkali wysocy urzędnicy niemieccy. Muzeum Diecezjalne dostosowano do potrzeb mieszkaniowych zastępcy Hansa Franka, Josefa Bühlera i jego rodziny. Budynek nr 9a zaadaptowano na mieszkania m.in. wyższego dowódcy policji SS-Obergruppenführera Friedricha Wilhelma Krügera, a następnie SS-Obergruppenführera, generała Waffen-SS Wilhelma Koppego¹³. Budynek nr 3 (Wikarówkę) zajmowali niżsi urzędnicy bez rodzin, m.in. Wilhelm Ernst von Palézieux, zarządca zamku i konserwator odpowiedzialny za zdobywanie i gromadzenie dzieł sztuki¹⁴.

Jeszcze przed zajęciem Wawelu przez Hansa Franka na wzgórzu pojawiały się wysoko postawione osobistości Rzeszy, m.in. dowódcy wojskowi, historycy i historycy sztuki, których zadaniem było rozeznaczyć możliwości zagospodarowania tego miejsca. Dla celów niniejszego sprawozdania najbardziej istotni są ci ostatni – ludzie zajmujący się sztuką.

W czerwcu 1938 roku ogłoszono *Führervorbehalt*, czyli prawo Wodza i Kanclerza Niemiec do zastrzegania i dysponowania „zabezpieczonymi” dobrami kulturalnymi. Rok później, 26 czerwca 1939 roku, udzielono Hansowi Possemu, dyrektorowi Galerii Drezdeńskiej, nieograniczonych pełnomocnictw w zakresie działań na rzecz budowy i organizacji Führermuseum w Linzu¹⁵. Stało się jasne, że dzieła sztuki przejęte na obszarach zdobytych i przyłączonych nazistowscy dygnitarze i pełnomocnicy powinni przekazywać Adolfowi Hitlerowi¹⁶.

Jeszcze przed wojną pojawił się na Wawelu austriacki historyk sztuki Dagobert Frey¹⁷. We wspomnieniach pisał o tym Adolf Szyszko-Bohusz: „W roku 1937 zgłosił się na Wawelu, w biurze Kierownictwa Odnowienia Zamku profesor historii sztuki na Uniwersytecie we Wrocławiu, Dagobert Frey, wykazując się upoważnieniem naszego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, polecającym mu uprzystępnienie wszelkich naszych zbiorów. Prof. Frey podróżował po Polsce dwa lata notując wszystkie zabytki ruchome w całej Polsce, nadające się ze względu na swą wartość zabytkową lub artystyczną do wywozu do Niemiec. Spisy i notatki przez niego wykonane posłużyły następnie jako podstawa do zwiezienia tych zabytków do Krakowa”¹⁸.

Jerzy Szablowski, który przed wojną kierował Centralnym Biurem Inwentaryzacji Zabytków przy Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, w grudniu 1946 roku składał zeznania przed prokuratorem Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Dla niego nie ulegało wątpliwości, że wyłącznie dzięki szpiegowskiej działalności Freya Niemcy poinformowani byli o stanie i wartości Centralnego Biura Inwentaryzacji. Jego interwencja spowodowała wydobycie z ukrycia tych zbiorów i konfiskatę ich na rzecz władz Generalnej Guberni¹⁹.

Pierwszym grabieżcą dzieł sztuki był dyrektor wiedeńskiego Heeresmuseum dr Alfred Mell, który pojawił się na wzgórzu wawelskim 2 października 1939 roku. Interesował się zbrojownią, z której ewakuowano tylko najcenniejsze obiekty muzealne. Szczególnie zajmowały go armaty. Na szczęście nie miał upoważnienia do ich wywozu²⁰.

Dnia 16 października przybył dr Kajetan Mühlmann (1898–1958), austriacki historyk sztuki, Sturmbannführer w służbie SS²¹, by zorientować się co do wawelskich budynków

oraz mebli, a także możliwości przygotowania zamku na rezydencję stałą generalnego gubernatora i czasową Hitlera²². Już od młodości czynny w ruchu narodowosocjalistycznym, pełnił on w Austrii po Anschlussie nadzór nad zagrabionymi dziełami sztuki. Po dymisji z tego stanowiska feldmarszałek Hermann Göring, szef Gabinetu Obrony Rzeszy, powierzył mu misję wyszukiwania i zabezpieczania skarbów sztuki na okupowanych terenach polskich. 9 października 1939 roku, na trzy dni przed podpisaniem dekretu o utworzeniu Generalnego Gubernatorstwa, otrzymał specjalne pełnomocnictwo do realizacji nowych zadań, konieczne środki i tytuł „Sonderbeauftragte für die Erfassung und Sicherung der Kunst- und Kulturschätze” (Pełnomocnik Specjalny do spraw Spisu i Zabezpieczenia Dzieł Sztuki i Zabytków Kultury)²³, do którego dodano „im Generalgouvernement für die besetzten polnische Gebiete” (w Generalnym Gubernatorstwie dla okupowanych polskich obszarów). Mühlmann wykazał się dużą skutecznością. Uciekł się nawet do pomocy Reichsführera SS Heinricha Himmlera, aby przejąć kontrolę nad poczynaniami konkurentów²⁴. Na spotkaniu z SS-Sturmbannführerem Bruno Müllerem²⁵ i kilkoma osobami z oddziału Petera Paulsena²⁶, które odbyło się wieczorem 28 października 1939 roku w Krakowie, mógł zakomunikować zebranym, że podczas rozmowy z Himmlerem postanowiono, iż zabytki sztuki nie będą natychmiast przesyłane do Berlina, lecz najpierw zabezpieczane w Krakowie przez sztab urzędników muzealnych lub fachowców, tu także zostaną opracowane i zapakowane. Po przyjęciu wszystkich obiektów sztuki i ich wybrakowaniu zostaną one odtransportowane do Berlina²⁷. Mühlmann wyjaśnił, że polscy naukowcy i pracownicy muzeów nie będą do tej pracy zaangażowani, ponieważ musi być ona wykonana przez osoby przybyłe z Wiednia, co ostatecznie usunęło obiekty policji bezpieczeństwa²⁸. Przyjął od Franka funkcję kierownika wydziału spraw ogólnokulturalnych i edukacji w tymczasowym rządzie Generalnego Gubernatorstwa. Sam generalny gubernator, miłośnik sztuki i kultury, ogarnięty był pasją gromadzenia cennych przedmiotów. Z nikim nie chciał się dzielić prawem do decydowania o losach zagrabionych dzieł sztuki. Widząc skuteczność działań Mühlmanna i licząc zapewne na jego lojalność, wydał Rozporządzenie o konfiskacie dzieł sztuki w Generalnym Gubernatorstwie z 16 grudnia 1939, ogłoszone 21 grudnia²⁹. Zgodnie z tym dokumentem praktycznie wszystkie dzieła sztuki poddano decyzji Specjalnego Pełnomocnika do spraw Spisu i Zabezpieczenia Dzieł Sztuki i Zabytków Kultury. Autorem rozporządzenia, na mocy którego wszelkie posiadane publicznie dzieła sztuki ze zbiorów prywatnych i kościelnych w Generalnym Gubernatorstwie konfiskowano z założenia i w całości, był Alois Albrecht³⁰, doradca prawny Mühlmanna, jego bliski współpracownik z czasów wiedeńskich. W Urzędzie Generalnego Gubernatora Albrecht został zastępcą kierownika działu Staatliches Kunstwesen und Volksbildung (Państwowa Organizacja Sztuki i Oświata Ludowa) w kierowanym przez Mühlmanna wydziale Wissenschaft, Erziehung und Kulturelle Angelegenheiten (Nauka, Wychowanie i Sprawy Kulturalne). Paragraf 3 rozporządzenia nakładał na właścicieli i zarządców kolekcji w Generalnym Gubernatorstwie obowiązek zgłaszania posiadanych dzieł sztuki. W paragrafie 5 ustanowiono sankcje karne za zatajanie informacji bądź odmówienie ich udzielenia. Na drugiej stronie druku z rozporządzeniem znalazł się „Pierwszy przepis wykonawczy dla rozporządzenia z 16 grudnia 1939 o konfiskacie przedmiotów sztuki w Generalnym Gubernatorstwie”, podpisany już przez Mühlmanna 15 stycznia 1940. Przepis prawie w całości dotyczył paragrafu 3: szczegółowo wyliczał, jakie przedmioty o znaczeniu artystycznym należy

zglaszać łącznie z opisem katalogowym dzieła³¹. Z pozoru Mühlmann miał zgodnie z prawem zabezpieczać, w rzeczywistości dokonywał konfiskat, bezprawnych w myśl regulacji międzynarodowych, czyli aktów grabieży!³²

Mühlmann bez trudu nakłaniał urzędników berlińskiego Ministerstwa Nauki, Wychowania i Oświaty Ludowej Rzeszy i wiedeńskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Kulturalnych do oddelegowania do Krakowa w trybie pilnym niezbędnych fachowców i sił pomocniczych z Wiednia. Sprowadził swojego przyrodniego brata Josefa, historyka sztuki zajmującego się krytyką artystyczną i konserwacją, a także grupę fachowców z Kunsthistorisches Museum, Gustawa Barthela, dyrektora Kunstsammlungen der Stadt Breslau (Zbiory Sztuki we Wrocławiu). Barthel ściągnął z kolei swojego podwładnego, kustosa dr. Ericha Meyera-Heisiga, historyka sztuki, który z końcem listopada objął pieczę nad remontem i pracami przy adaptacji pomieszczeń w piwnicach nowego gmachu Biblioteki Jagiellońskiej na potrzeby centralnego depozytu Urzędu Pełnomocnika Specjalnego. Z powodu przejętych zbiorów Muzeum Etnograficznego na Wawelu³³ sprowadzono z Wrocławia jeszcze dr. Günthera Otto, specjalistę od badań ludoznawczych na terenie Śląska, by nadzorował polskiego asystenta muzealnego Romana Reinfussa. Zbiorami broni historycznej od lutego 1940 roku zajął się Rudolf Prihoda, historyk wojskowości, kustosz Reichsgaumuseum w Opawie. Wziął on na siebie również segregowanie wywożonych z zamku od 28 marca 1940 roku zabytkowych przedmiotów, m.in. zbrojowni, której sale przeznaczono na kasyno urzędnicze³⁴. Z Opawy do Krakowa przybył również Werner Kudlich, historyk sztuki, dyrektor komisaryczny tamtejszego muzeum. Prawdopodobnie w grudniu 1939 roku do Krakowa przyjechał Alois Riedl, pierwszy kierownik depozytu. Jego następca Josef Rücker pracował od 1913 roku w Kunsthistorisches Museum, gdzie pełnił różne funkcje pomocnicze i kancelaryjne. W styczniu 1940 roku Mühlmann wysłał telegram do dyrektora Fritza Dworschaka z prośbą o oddelegowanie Rückera do Krakowa. Gromadzenie skonfiskowanych dzieł sztuki w jednym centralnym depozycie, mającym odpowiednie zaplecze administracyjne i merytoryczne, gdzie dokonywało się ich selekcji, oceny wartości i inwentaryzacji, gdzie dzieła były fotografowane, konserwowane, gdy zaszła potrzeba, i poddawane tzw. opracowaniu naukowemu, opierało się na modelu wypracowanym w Wiedniu. Z Wiednia sprowadził Mühlmann zaufanego fotografa Juliusa Scherba. Zatrudniono również krakowskiego fotografa Stanisława Kolowcę, którego wcześniejsze zdjęcia już wykorzystywano³⁵.

Konfiskaty prowadzone były przez dwa zespoły: w Warszawie była to Grupa Północna Urzędu Pełnomocnika Specjalnego pod kierunkiem Josefa Mühlmanna i dr. Antona Krausgo, bibliotekarza wiedeńskiej Akademii Sztuk Pięknych, a w Krakowie Grupa Południowa Urzędu Pełnomocnika Specjalnego, której szefem został Gustaw Barthel³⁶.

Hans Posse, pełnomocnik w zakresie działań na rzecz budowy i organizacji Führermuseum w Linzu, został wysłany już 18 listopada do Generalnego Gubernatorstwa na inspekcję. W sobotę 25 listopada dotarł do Krakowa, gdzie był przyjmowany przez sekretarza stanu Mühlmanna i dyrektora Leopolda Ruprechta z Wiednia. Faktycznie nie mogąc niczego na miejscu dokonać, niczego wybrać do muzeum w Linzu, w sprawozdaniu pisał: „wykonanie rozkazu, szczególnie odnośnie do propozycji w sprawie możliwości zużytkowania skonfisko-

wanych dzieł sztuki, jest na razie niemożliwe, gdyż przedmioty te przeważnie zapakowane w skrzyniach czekają gotowe do transportu w Krakowie, albo też poza Krakowem, przede wszystkim w Warszawie”³⁷. Mógł odłożyć selekcję na czas, gdy wszystkie dzieła zostaną zdeponowane w nowym gmachu Biblioteki Jagiellońskiej, przejrzyste ułożone i zinwentaryzowane w lutym 1940 roku³⁸.

Mühlmann chciał przygotować w Berlinie wystawę zagrabionych obiektów, by otworzyć sobie w ten sposób drogę do nowych zadań. W Krakowie zgodnie z planem wszystko miało być gotowe w lutym – dzieła pierwszego wyboru, te przeznaczone dla Hitlera, pozostające w dyspozycji Grupy Południowej i zapakowane w skrzynie, oznaczone zostały literami BA, czyli Berliner Ausstellung (Wystawa Berlińska) i kolejnymi cyframi. W zbiorach Wernera Kudlicha w archiwum w Opatowie zachował się harmonogram prac przygotowawczych do tej w zamierzeniu trzytygodniowej wystawy, sporządzony w Krakowie i datowany na 24 stycznia 1940 roku. Przygotowania miały zostać zakończone już 3 marca. Wiadomo, że z tego pierwszego terminu nic nie wyszło. Zarówno obiekty, jak i album nie były jeszcze gotowe. Prawdopodobnie wówczas zdecydowano przygotować drukowany katalog będący zarazem sprawozdaniem z odpowiednim fachowym opisem opublikowanych dzieł sztuki. Były to dzieła pierwszego wyboru z grupy licznych skonfiskowanych, czy też, jeśli odwołać się do systemu pojęć totalitarnej nowomowy, „zabezpieczonych” lub wręcz „ocalonych” przedmiotów³⁹. Katalog *Sichergestellte Kunstwerke im Generalgouvernement*, w którym „uwzględniono szczególnie sztukę niemiecką i wszystko, co posiada znaczenie w rozwoju ogólnoeuropejskiej sztuki [...] w wysokogatunkowym wyborze zgodnym z kryteriami wiodących muzeów niemieckich”⁴⁰, powstał, gdyż Mühlmann chciał zaprezentować swoje umiejętności organizacyjne i sprawność swojej ekipy.

Ostateczny meldunek o gotowości złożył Mühlmann w poniedziałek 17 czerwca 1940 roku. Podczas konferencji z generalnym gubernatorem zawiadomił, że gromadzenie skarbów sztuki właściwie dobiega końca i że w najbliższych dniach przedłoży sprawozdanie. Frank obiecał, że osobiście przekaze Hitlerowi drukowany katalog wraz z materiałem ilustracyjnym jako raport zakończenia prac i że do uczestnictwa w tym wydarzeniu zaprosi sekretarza stanu Mühlmanna⁴¹. Niemcy właśnie pokonały Francję, trzy dni wcześniej rozważano na zamku zmianę sytuacji i Frank zawiadomił kierowników wydziałów o przejęciu przez Adolfa Watzkego obowiązków Mühlmanna⁴², który zapewne zamierzał udać się na nowo zdobyte terytoria zachodniej Europy. Chciał oczywiście szukać we Francji arrasów wawelskich⁴³, ale miał już też stosowne upoważnienia i spis do rewindykacji obiektów straconych przez muzea wiedeńskie w wyniku traktatu Saint Germain-en-Laye.

Wiele wskazuje na to, że w poniedziałek 8 lipca 1940 roku Hitler przyjął gubernatora Franka. Wystawy nigdy nie otwarto, choć wszystko było gotowe. Wiadomo nawet, że około 26 czerwca skrzynie miały pojechać do stolicy Niemiec, tam być złożone w schronach przeciwlotniczych w ewentualnym oczekiwaniu na zgodę Göringa lub Hitlera. Jeszcze w maju 1941 roku pisał o niej Josef Ernst, zastępca Mühlmanna, jako o planowanej, później już nawet o niej nie wspomiano⁴⁴.

Mühlmann nadal podlegał Frankowi, który mianował go kierownikiem utworzonego przez niego w lipcu 1942 Amt für die Pflege alter Kunst (Urzędu Ochrony Zabytków Sztuki Dawnej), podporządkowanego rządowi GG⁴⁵. Dopuszczał się jednak dużych zaniedbań na swoim stanowisku. Spowodował straty w zasobach, gdyż były one przechowywane w złych warunkach, samodzielnie dysponując nimi i przekazując różnym osobom w Polsce i w Rzeszy. W dniu 1 października 1943 nastąpiło formalne przejście od Mühlmanna „zabezpieczonych” dzieł sztuki⁴⁶.

Pieczę nad nimi objął architekt Wilhelm Ernst von Palézieux⁴⁷. Frank znał go jeszcze przed wojną i zaproponował mu pracę przy odbudowie Warszawy, gdzie architekt pojawił się we wrześniu 1941 roku. Wilhelm Ernst von Palézieux współpracował z firmą budowlaną Koettgen i Horstmann. Zajmował się m.in. umeblowaniem Belwederu dla generalnego gubernatora. W kwietniu 1942 Frank wezwał go do Krakowa, gdzie architekt początkowo zajmował się przebudową budynków poaustriackich⁴⁸. Oficjalnie piastował stanowisko referenta w kancelarii generalnego gubernatora, w istocie będąc zarządcą zamku i jednocześnie konserwatorem⁴⁹, odpowiedzialnym także za zdobywanie i gromadzenie dzieł sztuki. Urzędował w nowo wzniesionym na miejscu dawnych kuchni i wozowni królewskich budynku administracyjnym nr 5, na drugim piętrze w zachodnim trakcie korpusu głównego, a mieszkał w Wikarówce (budynku nr 3). Jego zadaniem było też przeniesienie na Wawel dzieł sztuki przechowywanych w Bibliotece Jagiellońskiej. On także miał sprowadzić z Rzeszy wywiezione przez Mühlmanna najcenniejsze dzieła: *Damę z gronostajem* Leonarda da Vinci, *Pejzaż z miłosiernym Samarytaninem* Rembrandta i *Portret młodzieńca* Rafaela, mimo że były to dzieła pierwszej kategorii (pierwszego wyboru). Te słynne obrazy oraz należące do drugiej i trzeciej kategorii (wyboru) dzieła ozdobiły rezydencję Franka na Wawelu oraz letnią siedzibę w Krzeszowicach⁵⁰.

Szysko-Bohusz we wspomnieniach i zamieszczonym tam Protokole z dnia 16 sierpnia 1944 roku przedstawił sprawę zabytków sztuki przechowywanych w schronie pod skrzydłem wschodnim zamku. W relacji z roku 1941 pisze: „24 IX 1941 zaczęto zwozić do schronu pod wschodnim skrzydłem Zamku obrazy i rzeźby z nowej Biblioteki Jagiellońskiej. Są to najcenniejsze okazy zebrane z całego Generalnego Gubernatorstwa, «zabezpieczone» przez Niemców i przeznaczone do wywozu. Najcelniejsze zabytki stanowią «Erste Wahl», następnie zaś drugi i trzeci wybór. Wywiezieniu podlega oczywiście przede wszystkim pierwszy, dalej drugi wybór, trzeci prawdopodobnie jako mniej cenny zostanie rozdany między urzędników. Dotychczas jednak ten właśnie pierwszy wybór cieszy się największym popytem. W porównaniu do pierwotnego inwentarza Zamku dość dużo już ubyło. Zauważyłem na przykład brak Rafaela z fundacji Pinińskiego”⁵¹. Obrazy i inne dzieła sztuki wywożono z Wawelu w dwóch etapach do tymczasowego miejsca ich przechowywania – zamku Seichau (obecnie Sichów) koło Legnicy – na początku sierpnia 1944 i w czasie ucieczki z Wawelu 17 stycznia 1945 roku. Organizacją transportu zajmował się Palézieux⁵². Losy tych cennych przedmiotów, odzyskanych i utraconych, są do dzisiaj tematem badań i licznych publikacji⁵³. Szysko-Bohusz przekazał Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce spisane przez siebie listy zabytków wywiezionych przez Niemców z Wawelu⁵⁴.

Archiwum Zamku Królewskiego na Wawelu przechowuje egzemplarze katalogu *Sichergestellte Kunstwerke im Generalgouvernement* pozostawione przez Palésieux. Jak pisze Adolf Szyszko-Bohusz w Protokole z dnia 24 kwietnia 1945 roku, w dniu 18 stycznia 1945 roku w schronie pod zamkiem „[n]a czterech pakach fotografii leżała otwarta na pierwszej stronie księga drukowana «Sichergestellte Kunstwerke» z notatkami ręcznymi przy każdym numerze przedmiotów oraz własnoręcznie napisane przez p. Palésieux [sic] oświadczenie, że brakujące w schronie przedmioty (w porównaniu do tekstu spisu) zostały na rozkaz gen. gubernatora wywiezione dnia 4 VIII 1944 roku do zamku Arnsdorf na Śląsku. Na tejsze notatce wpisano poprawkę ręką p. Palésieux [sic] pod datą 14 sierpnia tegoż roku, z przekreśleniem nazwy Arnsdorf i zamianą jej na Seichau”⁵⁵.

Posiadamy cztery egzemplarze drukowanego katalogu. Pierwszy i najistotniejszy jest egzemplarz z wpisanymi w roku 1943 przez jednego z członków naukowego zespołu autorskiego Meyera-Heisiga uwagami oraz notatkami Palésieux⁵⁶. Na wyklejce egzemplarza podpis: „A. Szyszko-Bohusz / 1946”⁵⁷. Na kolejnej stronie przedstawieni zostali twórcy: generalny gubernator, pełnomocnik specjalny do spraw zabezpieczenia dzieł sztuki i zabytków kultury, realizatorzy naukowcy i współpracownicy⁵⁸. Na odwrocie wykonawcy składu i oprawy⁵⁹. We wstępie poinformowano, że na mocy rozporządzenia generalnego gubernatora z 16 grudnia 1939 roku zaledwie w ciągu sześciu miesięcy zabezpieczono cały zasób kraju w dziedzinie sztuki, z jednym wyjątkiem: serii gobelinów flamandzkich z zamku krakowskiego. Ponadto przeprowadzono konserwację, sfotografowano i opracowano naukowo. Wynikiem tej pracy jest nie tylko ten katalog. Badania naukowe udowodniły ponadto: „Zbędne wydaje się mówienie o samodzielnym rozwoju polskiej kultury w epokach historycznych. Istnieje twórczość o cechach niemieckich, występują dzieła holenderskie lub flamandzkie, które w swym duchu i charakterze nie wyrażają nic innego, jak tylko istotę i siłę niemieckiej kultury”⁶⁰. Następnie zamieszczono dwa spisy zawartości: w układzie rzeczowym (malarstwo⁶¹, rzeźba, rzemiosło artystyczne z meblami, rzemiosło artystyczne ze szkłem, porcelaną, majoliką, gobeliny oraz broń, monety i medale) i według miejsca pochodzenia (np. Krakau, Burg; Warschau, National-Museum itd.). Katalog zawiera 521 numerowanych not odnoszących się z reguły do poszczególnych dzieł, choć w pewnych przypadkach obejmujących także grupy obiektów, np. garnitury mebli, serwisy stołowe, kolekcje monet i medali. W opisach uwzględniano nazwę lub nazwisko ostatniego właściciela. Chociaż noty nie są podpisane, zamieszczono nazwiska twórców katalogu i współpracowników naukowych. Dzięki relacjom Meyera-Heisiga i po trosze Barthla wiemy, że autorem opisów z działu malarstwa był Barthel, malarstwo miniaturowe i grafikę opracował Werner Kudlich, rzeźbą i rzemiosłem zajął się Erich Meyer-Heisig. W tworzeniu not mieli udział także naukowcy z Grupy Północnej – Josef Mühlmann, Anton Krauss i Karl Pollhammer. Ci dwaj ostatni przysyłali z Warszawy rękopisy i zdjęcia. Część katalogu poświęconą uzbrojeniu opracował Prihoda⁶². W notach umieszczono numery tablic, na których znajdowały się zdjęcia. Nie wszystkie obiekty zostały sfotografowane, inne mają więcej niż jedną fotografię, np. Ołtarz Mariacki (poz. 241 a–n) to 12 fotografii naklejonych na kartonach.

W omawianym egzemplarzu po lewej stronie większości haseł umieszczono odpowiadające im notatki, np. „BA. 127” – Berliner Ausstellung (Wystawa Berlińska) i numer skrzyni, do której obiekt został zapakowany (zob. wyżej). Po prawej stronie przy każdym haśle podana została strona (numer) wykazu dzieł sztuki zabezpieczonych przez niemiecką administrację łamany przez pozycję w spisie. Obiekty pochodzące ze zbiorów wawelskich znalazły się na kartach 31 N1 – 31 N9, 32 N1. Pod wawelskim „rejestrem zabezpieczeń pierwszego wyboru”⁶³ (Blatt 31) widnieje „Unterschrift des / Bevollmächtigten / des Herrn General-gouverneurs” (podpis upoważnionego przedstawiciela generalnego gubernatora) i nazwisko dr. Wernera Kudlicha. Pod rejestrem „drugiego wyboru” podpisał się dr Erich Meyer-Heisig⁶⁴. Na końcu katalogu umieszczono „Deutsche Kunstwerk in Krakauer Kirche” – dzieła artystów niemieckiego pochodzenia: Petera Vischera starszego, Wita Stwosza, Petera Flötnera i Georga Pencza pochodzące z kościołów katedralnego i Dominikanów. Meyer dodał przy nich notatkę: „Die hier gennanten [genannten] Werke sind an Ort und Stelle gelassen worien [worden] / 11.9.43 / Dr. Meyer e.h. [eigenhändig]” (wspomniane tu prace pozostały na miejscu)⁶⁵.

Egzemplarz z uwagami znajdujący się w wawelskim archiwum od lat służy badaczom poszukującym zagrabionych dzieł sztuki⁶⁶.

Na drugim egzemplarzu inwentaryzatorzy zatrudnieni w składnicy akt nanosili informacje o powrocie zabytku do składnicy i wysłaniu do właściciela⁶⁷. Dwa kolejne egzemplarze tekstu katalogu przekazała do archiwum 30 października 1948 roku Stefania Szyszko-Bohusz, wdowa po Adolfie. Te pozostają czyste⁶⁸.

Związane z opisami tablice – pojedyncze zdjęcia obiektów naklejone na luźne kartony bliskie formatu A3 – zamknięto w czterech okazałych pudłach introligatorskich o wymiarach 325 × 430 × 105 mm. Pudła te, oprawne w szare, dość grube płótno o rzadkim splocie, tworzą całość z katalogiem – na wierzchu został wytłoczony nazistowski orzeł ze swastyką w wieńcu, poniżej umieszczono skrócony tytuł katalogu gotykiem i numer pudła z ilustracjami zapisany cyfrą rzymską. Podobne pudła używano wówczas w dużych kolekcjach do przechowywania fotografii i dokumentacji ikonograficznej. Były wygodne, po otwarciu tablice można było łatwo przekładać z jednej strony na drugą. Projekt oprawy katalogu i pudeł albumowych był dziełem Loisa Gaigga z Berlina, autora znanego logo niemieckiej Sparkasse. Pudła i katalog oprawiano w zakładzie Oskara Freiberga we Wrocławiu, składu i druku katalogu podjęła się wrocławska firma Wilh. Gotli. Korn, czyli czynna od 1. połowy XVIII w. drukarnia Wilhelma Bogumiła Korna, niegdyś zasłużona dla polskiej kultury⁶⁹.

W egzemplarzu wawelskim prawdopodobnie był komplet zdjęć. Obecnie brakuje tablic: 164 g, 256 a–d (4 fotografie), 258 a i d (2 fotografie), 420, 434, 441, 443 (7 pozycji, 11 fotografii). Dodatkowo trzy fotografie z dwóch pozycji zostały oderwane od tablic i szczegółowo pomierzone, a tablice 426–432 i 436 przycięte. Równocześnie pozycje 516–521, które znalazły się w dodatku (*Anhang*), zaopatrzone są w fotografie, chociaż bez odwołań w tekście. Zachowały się stare rewersy. Braki mogą więc wynikać z wypożyczania zdjęć do przeffotografowania.

W katalogu *Sichergestellte Kunstwerke...* znalazło się 10 obiektów z informacją: „Aus der Burg in Krakau”:

Poz. „15 Lukas Cranach d. A.[e] (1472–1553), Lasset die Kindlein zu mir kommen; Tafel 15” (Pozwólcie dzieciom przychodzić do mnie); obecnie: *Chrystus błogosławiący dzieci*, nr inw. 1716⁷⁰.

Poz. „47 Jan Bruegel (1568–1625), Volksfest; Tafel 47” (Zabawa ludowa); obecnie: Josef van Bredael (1688–1739), *Święto majowe*, nr inw. 2141.

Poz. „54 Jan van Goyen (1596–1656), Altes Schloss am Wasser; Tafel 54” (Stary zamek nad wodą); „Jan van Goyen, Krajobraz z zamkiem na wzniesieniu, nad wodą, sygn. V.G. 1651, olej na drewnie, 62,5 × 85 cm”, Fundacja Wawelska im. Leona hr. Pinińskiego, nr 222; strata wojenna⁷¹.

Poz. „58 Jan Sanders Hemessen (1505–1566), Heilige Familie; Tafel 58” (Święta Rodzina); obecnie: Jan Sanders van Hemessen, *Święta Rodzina ze św. Elżbietą i św. Janem Chrzcicielem*, nr inw. 1151, Fundacja Wawelska im. Leona hr. Pinińskiego, nr 168⁷².

Poz. „59 Meindert Hobbema (1638–1709), Landschaft; Tafel 59” (Krajobraz); „Jacques d’Arthois (?), Krajobraz z pałacem w parku nad sadzawką, na jej brzegu przechadzająca się para, sygn. fałsz.: M. Hobbema, olej na płótnie, 82,5 × 118,5 cm”, Fundacja Wawelska im. Leona hr. Pinińskiego, nr 69; strata wojenna⁷³.

Poz. „85 Jakob van Ruisdael (1628–1682), Leinenbleiche; Tafel 85” (Bielenie lnu); obecnie: Jan van Kessel (1641–1680), *Bielenie płótna pod Haarlemem*; nr inw. 1780.

Poz. „87 Salomon van Ruysdael (um 1600–1670), Mühle am Wasser” (Młyn nad wodą); strata wojenna⁷⁴.

Poz. „98 Philips Wouwermans (1619–1668), Reitergefecht; Tafel 98” (Bitwa kawalerii); obecnie: Philips Wouwerman, kopia wg, *Potyczka przed płonącym młynem*, nr inw. 1788.

Poz. „142 Rafael Santi (in seiner Art), Brustbild eines Kardinals” (Portret kardynała w piersiu; obecnie: twórca nieokreślony, *Portret kardynała Alessandra Farnese (?)*, nr inw. 1189, Fundacja Wawelska im. Leona hr. Pinińskiego, nr 223⁷⁵.

Poz. „360 Garnitur. Französische Arbeit, 2. Hälfte 18. Jahrhundert”; strata wojenna⁷⁶.

Dodatkowe dokumenty zostawione przez Palézieux Szyszko-Bohuszowi zostały sporządzone na papierze firmowym kancelarii Generalnego Gubernatora: KANZLEI / DES GENERALGOUVERNEURS / VERWALTUNG BURG KRAKAU (po lewej) i KRAKAU BURG, den / FERNRUF 15 000 (po prawej). Pierwszy dokument to spis „Nachtrag zum Katalog I Wahl”⁷⁷ (uzupełnienie katalogu I wyboru).

Na liście znajduje się 16 pozycji, z czego 7 opatrzone informacją: „Aus der Burg Krakau”:

Poz. „2. Deutscher Monogrammist, 2 H. des 16. Jh. (M.V.F.R.)” (Portret mężczyzny); obecnie: twórca nieokreślony, *Portret mężczyzny*, nr inw. 7030.

Poz. „4. Pieter Breughel, um 1525–1569, Kampf der Fasten mit dem Karneval“ (Walka postu z karnawalem)⁷⁸.

Poz. „6. Heinrich Füger 1757–1818, Bildnis eines Herrn“ (Portret mężczyzny); obecnie: Friedrich Heinrich Füger, *Portret mężczyzny*, nr inw. 1181, Fundacja Wawelska im. Leona hr. Pinińskiego, nr 213.

Poz. „7. John Constable 1776–1837, Gewitterlandschaft mit Windmühle im Vordergrund” (Krajobraz burzowy z wiatrakami na pierwszym planie); „John Constable (1776–1837), *Krajobraz z wiatrakami, niebo zachmurzone*, olej na płótnie, 71,5 x 92 cm, kopia z XIX”, Fundacja Wawelska im. Leona hr. Pinińskiego, nr 240⁷⁹; strata wojenna.

Poz. „8. John Constable 1776–1837, Gewitterlandschaft mit Teich” (Krajobraz burzowy ze stawem); obecnie: John Constable, naśladowca, *Krajobraz wiejski*, nr inw. 1204, Fundacja Wawelska im. Leona hr. Pinińskiego, nr 239.

Poz. „9. Thomas Lawrence 1769–1831, Bildnis einer blonden Dame” (Portret damy z włosami w kolorze blond); obecnie: George Romney (1734–1802), *Portret damy*, nr inw. 1196, Fundacja Wawelska im. Leona hr. Pinińskiego, nr 231.

Poz. „10. Thomas Lawrence 1769–1831, Bildnis einer Dame in rotem Kleid” (Portret damy w czerwonej sukience); obecnie: Thomas Lawrence (1796–1830) (naśladowca), *Portret kobiety*, nr inw. 1209, Fundacja Wawelska im. Leona hr. Pinińskiego, nr 246⁸⁰.

Drugie pismo nosi tytuł „Es fehlen Photos der I Wahl und zwar”⁸¹ (brakuje zdjęć I wyboru). Jest to spis 25 pozycji katalogu, dla których ma brakować zdjęć. Dokument kończy się datą i podpisem: „28/4 43 Rücker”. Zapewne odnosi się do innego egzemplarza pudeł z fotografiami. W egzemplarzu wawelskim wszystkie wymienione pozycje, o ile w opisie podano, że istnieje tablica z numerem, mają tablice z kompletem zdjęć. Dla części z wymienionych pozycji nie odnotowano wykonania zdjęć w nocy katalogowej. Trzeci dokument to wyżej wymieniona notatka zostawiona przez Palézieux w schronie po przewiezieniu skrzyń do zamku Seichau z datą 14 sierpnia 1944⁸².

Albumy fotograficzne

W Dziale Dokumentacji Fotograficznej w Archiwum ZKnW znajdują się cztery albumy zdjęć z okresu okupacji hitlerowskiej.

I. Einholung der Fahnen des / Deutschen Ritterordens von / der Burg in KRAKAU in die / MARIENBURG *1940⁸³

17 maja 1940 w Sali Poselskiej („Im großen Empfangsaal”) zamku wawelskiego Frank

przekazał żołnierzom Wehrmachtu chorągwie krzyżackie, które, ustawione w podłogowym stojaku w narożniku południowo-wschodnim, dekorowały salę posiedzeń generalnego gubernatora⁸⁴. Po krótkim wystąpieniu Franka chorążowie z pełnym ceremoniałem przemarszerowali na dworzec, skąd wraz z gubernatorem i jego świtą wyjechali specjalnym pociągiem do Sopotu. Tam 18 maja o godzinie 17.30 odbyło się uroczyste powitanie Franka i jego towarzyszy przez Alberta Forstera. Frank odebrał przemarsz kompanii honorowej. Goście zatrzymali się w Kasino-Hotel. Tymczasem pociąg z pocztą pojechał do Malborka. Chorągwie umieszczono w nowym ratuszu. Główne uroczystości miały miejsce 19 maja o godzinie 10.

Zdjęcia w prezentowanym albumie ilustrują przebieg wizyty Hansa Franka w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie w dniach 18–20 maja 1940. Zarejestrowany na nich uroczysty powrót chorągwi grunwaldzkich do Malborka, główny cel podróży, uświadamia nam doniosłość tego spektakularnego wydarzenia, które niemiecka propaganda usiłowała wykorzystać, by rozliczyć się z przeszłością – porażką grunwaldzką. Uczestnicy tej uroczystości z całą powagą usiłowali odwrócić bieg historii⁸⁵. Album został doręczony przez Stefanię Szyszko-Bohusz na ręce Hieronima Wyczółkowskiego, dyrektora Zarządu Zamku Królewskiego na Wawelu, który pismem z dnia 10 grudnia 1948 przekazał go Państwowym Zbiorom Sztuki na Wawelu⁸⁶.

II–III. Dwa prawie takie same albumy w płóciennnej oprawie ze zbiorem zdjęć wykonanych w latach 1939–1940

Fotografie są sygnowane suchą pieczętką w lewym dolnym rogu: E. Bieber, w prawym wpisano ołówkiem kolejny numer zdjęcia. Na odwrocie każdej odbitki w lewym dolnym rogu pieczętka zakładu fotograficznego w kolorze kopiowym.

Na zdjęciach widoki zewnętrzne oflagowanego przez okupanta zamku, zabudowania dziedzińca zewnętrznego, krużganki i sale zamkowe dostosowane do potrzeb siedziby generalnego gubernatora Hansa Franka. Wnętrza wyposażone zabytkami pochodzącymi ze zbiorów zamku wawelskiego oraz sprowadzonymi z Warszawy. Ponadto fotografie katedry, jej wnętrza i grobów królewskich wraz z kryptą Józefa Piłsudskiego.

Pierwszy egzemplarz⁸⁷ został odnaleziony 28 czerwca 1949 w skrzyni z numerem 544, przechowywanej w schronie zamkowym w południowej części skrzydła wschodniego (w trzeciej piwnicy po lewej stronie korytarza). W sporządzonym wówczas protokole pod nr 2 został zapisany jako „album fotografii z widokami Krakowa i Wawelu tudzież poszczególnych zabytków wawelskich, oprawny w szare płótno bez tytułu”. Zawiera 61 fotografii. Protokół podpisali: Adam Bochnak, Wanda Grodzicka, Tadeusz Mańkowski. Egzemplarz został przekazany do Biblioteki PZSW i wpisany do inwentarza pod sygnaturą 297⁸⁸. Do Działu Dokumentacji Fotograficznej został przeniesiony 8 lipca 1952, gdzie nadano zdjęciom nowe pojedyncze numery inwentarzowe 866–926⁸⁹.

Drugi egzemplarz⁹⁰ został подарowany przez Edmunda J. Osmańczyka⁹¹. Na wyklejce okładki dwie informacje umieszczone tam zapewne w różnym czasie. Długopisem w kolo-

rze niebieskim: „Zakupione w Berlinie Zachodnim w 1947 roku / od nadwornego fotografa Hansa Franka / E. Biebera, który otworzył swój zakład ponownie / po wojnie w sektorze amerykańskim / przy Leipzigerstrasse, jako specjalista / w robieniu portretów alianckich oficerów. / Edmund J. Osmańczyk / Korespondent „Czytelnika” na okupowane Niemcy / US Press Center Berlin-Zehlendorf W.”. Poniżej długopisem w kolorze zielonym: „Przekazane w maju 1976 na ręce / dr. Andrzeja Lewickiego w Krakowie / na użytek historyków Wawelu, / z najgłębszym szacunkiem dla ich trudu. / Warszawa Pl. Zamkowy 8 m 5 Edmund Jan Osmańczyk”. Niniejszy egzemplarz zawiera 59 fotografii.

Egzemplarze różnią się umieszczoną w nich suchą pieczętką (na kartonikach, do których górnym brzegiem przyklejono zdjęcia). Pierwszy zawiera informacje: „E. Bieber, Berlin / W 8, Leipziger Strasse 124 / A2 Flora Sam.-Nr. 1484”, w drugim znajdują się: własnoręczny podpis „E. Bieber”, w prawym górnym rogu: „Gegr. 1852”, poniżej: „Berlin-Zehlendorf-West / Forststr.18 / Tel. z.: 80 76 60”.

IV. Die Burg zu Krakau [23 maja 1944]⁹²

W maju 1944 w rocznicę urodzin Hansa Franka pracownicy kancelarii ofiarowali gubernatorowi album „Die Burg zu Krakau” zawierający opis historii i 48 zdjęć jego wawelskiej rezydencji wraz z kartą dedykacyjną z podpisami ofiarodawców: „HERRN GENERAL-GOUVERNEUR / REICHSMINISTER DR. FRANK / ZU SEINEM GEBURTSTAG / AM 23. MAI 1944 / VON SEINER KANZLEI / IN DANKBARKEIT GEWIDMET” (Panu Generalnemu Gubernatorowi / Ministrowi dr. Frankowi / w jego urodziny / 23 maja 1944 / jego kancelaria / dedykuje z wdzięcznością).

Poniżej w trzech kolumnach widnieje 9 podpisów ofiarodawców: m.in. Bruno Gnauck, referent, główny stenograf, dr Max Meidinger, sekretarz, Jansch, adiutant, Helena Krafczyk, urzędniczka, dr Wilhelm Ernst von Palézieux⁹³, specjalny pełnomocnik do spraw zabezpieczenia skarbów sztuki i dóbr kultury w Generalnym Gubernatorstwie. Kolejne karty paginowane od 1 do 17 wypełnione są tekstem dotyczącym historii Wawelu. W opisie dziejów zamku nie omieszkano zaznaczyć udziału artystów niemieckich w jego kształtowaniu. Autorem zdjęć jest Stanisław Kolowca, wybitny krakowski fotograf zatrudniany wcześniej do fotografowania obiektów zamieszczonych w *Sichergestellte Kunstwerke im Generalgouvernement*. Na zdjęciach zarejestrowane zostały wnętrza zamku po zaadaptowaniu ich na potrzeby generalnego gubernatora Franka oraz pracowników kancelarii Generalnego Gubernatorstwa. W urządzaniu apartamentu prywatnego Franka oraz gabinetów wykorzystano obiekty muzealne. Większość muzealiów pochodzi ze zbiorów wawelskich sprzed 1939 roku. Zdjęcia wnętrz zamkowych rejestrują również obiekty należące przed wojną do zbiorów katedralnych (werdiury z herbem biskupa Trzebieckiego), Muzeum Narodowego (*Madonna z Kruźlowej*), duża część obiektów nieznanego pochodzenia pochodzi prawdopodobnie z grabieży lub pozorowanych zakupów od osób prywatnych (głównie gobeliny, rzeźby, dywany).

Album ten, tak jak album Emila Biebera⁹⁴, został znaleziony 28 czerwca 1949 w schronie zamkowym w skrzyni z numerem 544⁹⁵. W protokole jest to pozycja nr 1: „album fotografii

formatu folio w pudle oprawnym w jasnoniebieski aksamit, zawierające zdjęcia fotograficzne widokó[w] Krakowa i Wawelu z kartą dedykacyjną kancelarii generalnego gubernatora Franka od jego pracowników kancelarii”. Został mu wówczas nadany nr inw. 296.

Pierwsze lata powojenne

„W dniu 17 I o godzinie 15 po południu padła pierwsza i ostatnia bomba lotnicza na Wawel, padła tak szczęśliwie na podworecznyk Batorego [...], że bezpośredniego zniszczenia nie wyrządziła [...] Efekt jednak moralny był znacznie większy. W kilka godzin po tej bombie sowieckiej nie było na Zamku ani Franka, ani żadnego urzędnika niemieckiego. Policyjna załoga Wawelu, która miała Zamek okupować aż do nadejścia nowej załogi Wehrmachtu, znikła w nocy. Nazajutrz rano objęliśmy go w posiadanie [...]. Okres okupacji niemieckiej skończył się”⁹⁶. Niestety wieczorem zamek i budynki zostały obrabowane przez ludność cywilną i żołnierzy sowieckich. Rozkradziono głównie żywność, pościel, materace, szkło itp. Pracownikom udało się zabezpieczyć piwnicę pod zbrojownią we wschodnim skrzydle zamku. Do tego magazynu przenoszono wszystkie przedmioty z prywatnych mieszkań niemieckich. Zabezpieczano wszystkie drzwi. Na szczęście magazyn znajdujący się w schronie pod południową częścią wschodniego skrzydła zamku pozostał nienaruszony. W „Sprawozdaniu Zarządu Zamku” Tadeusz Wierzejski szerzej poinformował o zawartości i właścicielach skrzyń znalezionych w schronie. Odnotował odnalezienie w „dziale zabytków” inwentarzy przedwojennych, kartotek zabytków znajdujących się na Wawelu bądź wypożyczonych poza Kraków. Przedstawił program prac Kierownictwa Odnowienia Zamku i Zarządu Zamku zmierzający do pełniej inwentaryzacji przedmiotów zabytkowych znajdujących się na Wawelu. Do sprawozdania załączono „Rewindykacje” ze spisem przedmiotów rewindykowanych przez Zarząd Zamku w styczniu i lutym 1945 roku, pochodzących nie tylko z Wawelu, ale także z innych instytucji państwowych. 20 stycznia na stanowiska zgłosiła się większość przedwojennych urzędników i pracowników⁹⁷.

W „Dzienniku Budowy” zanotowano pod datą 22 stycznia 1945, że o godz. 8.45 spotkali się Adolf Szyszko-Bohusz, tytułowany Rektorem, inż. Henryk Kramkowski i inż. Mozer, aby sporządzić wycenę robót koniecznych do zabezpieczenia zamku i budynku dawnych kuchni królewskich (głównie dachów i okien). O godzinie 11 odbyło się posiedzenie, na które przybył delegat rządu dr Kluss⁹⁸. Uzgodniono kosztorys, a „Kierownictwo robót i opiekę na Wawelem oddano Panu Rektorowi, zastępca H. Kramkowski, zarządca inż. Wierzejski”⁹⁹.

Wiadomości docierające na Zachód o grabieżach i wandalizmie niemieckim budziły powszechne oburzenie, wobec czego alianci postanowili się przygotować do przyszłej rewindykacji. Głównie z polskiej inicjatywy, po kilkumiesięcznym pobycie dr. Karola Estreichera¹⁰⁰ w Stanach Zjednoczonych w 1943 roku, powstał specjalny komitet zwany Komisją Roberta. Jej członkowie byli przekonani, że kontrola nad olbrzymią liczbą dzieł sztuki, które zmieniły właściciela, musi przypaść armii okupującej pokonane Niemcy. W kwietniu 1944 roku zaczął działać w Londynie międzysojuszniczy komitet zwany Komitetem Vauchera. Zarówno Komisja Roberta, jak i Komitet Vauchera zgromadziły bogatą dokumentację dotyczącą przemieszczania dóbr kultury oraz „Kartotekę osobową” pomysłu Estreichera¹⁰¹. Kartote-

ka obejmowała ponad 600 nazwisk niemieckich uczonych i innych osób odpowiedzialnych za grabież dzieł sztuki. Przygotowano również formy organizacyjne przyszłej rewindykacji. Pierwszy szkic takiej organizacji zarysował Estreicher w referacie przedstawionym różnym amerykańskim instytucjom naukowym.

W Londynie, tuż przed kapitulacją Niemiec, państwa alianckie uzgodniły, co to jest zrabowane dzieło sztuki: „zabrane do Niemiec w czasie okupacji wszelkie dobra uznaje się za przywiezione pod przymusem i w związku z tym będą one traktowane jako zrabowane”¹⁰². Uzgodniono również, że możliwe do zidentyfikowania dzieła będą zwrócone rządowi krajów, z których zostały wywiezione, a nie poszczególnym właścicielom. Zaproponowano, by Niemcy zostały zobligowane do zastąpienia zaginionych dzieł sztuki porównywalnymi obiektami z własnych zbiorów. Rządy alianckie unikały jednoznacznej deklaracji w tej sprawie, a Departament Stanu USA poinformował w końcu Komisję Roberta, że wszelkie kwestie dotyczące zwrotu należy kierować do Komisji ds. Reparacji, której powstanie uzgodniła w Jałcie Wielka Trójka. Niestety, aż do kwietnia 1945 roku nie utworzono żadnej komisji.

Polska zainicjowała działalność w maju 1945 roku przy Ministerstwie Kultury i Sztuki specjalnego Biura Rewindykacji i Odszkodowań z Władysławem Tomkiewiczem na czele. Poszukiwania na terenie Niemiec prowadzono po zakończeniu wojny za pośrednictwem delegatów. Byli to: Karol Estreicher, najbardziej zasłużony, Stanisław Gepner, Tadeusz Gostyński, Zdzisław Kępiński, Tadeusz Kułakowski, Jan Morawiński, Krystyna Sroczyńska, Jerzy Zanoziński¹⁰³.

Komisja inwentaryzacyjna¹⁰⁴

Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki, na czele której stanął Stanisław Lorentz, pismem z 28 marca 1945 zarządziła powołanie komisji do sporządzenia inwentarza ruchomości w Zamku Wawelskim, wszystkich innych zabudowaniach państwowych na Wawelu oraz na terenie wzgórza wawelskiego poza zabudowaniami¹⁰⁵. Dokument był skierowany do kierownika Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu prof. dr. Adolfa Szyszko-Bohusza. Przewodniczącym komisji miał być kierownik Państwowych Zbiorów Sztuki¹⁰⁶, ale pod jego nieobecność mianowano przewodniczącym również Szyszko-Bohusza. Stałym członkiem komisji był Bohdan Treter, konserwator województwa krakowskiego. Kierownik PZS mógł powoływać doraźnych pracowników opłacanych z kredytów przeznaczonych dla Państwowych Zbiorów na Wawelu. Szyszko-Bohusz skierował zaproszenie na pierwsze posiedzenie komisji w dniu 9 kwietnia 1945 roku do Feliksa Kopery, dyrektora Muzeum Narodowego, Stanisława Gąsiorowskiego, dyrektora Muzeum Czartoryskich, i Bohdana Tretera, reprezentującego Naczelnego Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie¹⁰⁷. Protokół z pierwszego posiedzenia komisji do sporządzenia Inwentarza Ruchomości na Wawelu z dnia 9 kwietnia 1945 roku mówi, że wzięli w nim udział, oprócz wyżej wymienionych, Jan Mozer i Bohdan Guerquin. Na wniosek profesora Stanisława Gąsiorowskiego postanowiono dokonać podziału ruchomości na grupy: „meble, obrazy, rzeźby, dywany, tkaniny, szkło, porcelanę, złotnictwo, broń oraz przedmioty użytkowe”. Została ustalona lista pracowników: Rudolf Kozłowski, Senta Gądzikiewicz,

Wojciech S. Turczyński, Helena Marcoin¹⁰⁸, Stanisław Oczko, Jerzy Zanoziński, Zofia Boczkowska, Izabela Dubikówna oraz Bohdan Guerquin z funkcją kierownika zdającego codziennie sprawozdanie z postępu prac. Postanowiono doprosić do składu Zbigniewa Bocheńskiego, Kazimierza Buczkowskiego, Stanisława Ryszarda, ekspertów od broni i porcelany¹⁰⁹. W skierowanym do dyrektora PZS piśmie z 13 maja ministerstwo wyraziło zgodę na zatrudnienie 10 inwentaryzatorów¹¹⁰.

W archiwum zachowały się również karty zgłoszenia do urzędu pracy części pracowników (Izabela Dubikówna, inwentaryzator od 12 kwietnia 1945, Senta Gądzikiewicz, inwentaryzator od 12 kwietnia 1945, Helena Marcoin, inwentaryzator od 12 kwietnia 1945, Jerzy Zanoziński od 12 kwietnia 1945, Zofia Boczkowska, inwentaryzator od 24 kwietnia 1945, Olimpia Bukowska, inwentaryzator od 24 kwietnia 1945, Zbigniew Jarosz Gostwicki, inwentaryzator od 24 kwietnia 1945, Wojciech Turczyński, inwentaryzator od 7 maja 1945)¹¹¹.

W kolejnym „Protokole z drugiego posiedzenia Komisji do sporządzenia Inwentarza Ruchomości na Wawelu z dnia 4. sierpnia 1945 roku”¹¹² przewodniczący Szyszko-Bohusz poinformował o zakończeniu prac inwentaryzacyjnych. Sprawozdanie z działalności przedstawił Wojciech S. Turczyński. Podaje w nim, że rozpoczętymi 12 kwietnia pracami zespołu inwentaryzatorów kierował „Doc. Dr Adam Bochnak, Kustosz Państwowych Zbiorów Sztuki”. W skład zespołu wchodził: Zofia Boczkowska, Zbigniew Bocheński, Olimpia Bukowska, Izabela Dubikówna, Senta Gądzikiewicz, Zbigniew Jarosz-Gostwicki, Rudolf Kozłowski, Helena Marcoin, Wojciech Stanisław Turczyński i Jerzy Zanoziński. Relacjonuje zakres wykonanych prac: „Spisano wszystkie przedmioty zabytkowe mieszczące się w schronach i na trzech piętrach Zamku wawelskiego, oraz budynkach Nr 5 i Nr 9 w ogólnej liczbie 5225. W pierwszych dniach czerwca dokonano podziału kartoteki według własności. Wśród właścicieli znajdują się zbiory krakowskie [...], warszawskie [...] dalej zbiory z Wilanowa, Jabłonny, Suche, Nieborowa, Racotu, Krzeszowic, Torunia i Poznania i wreszcie poważna ilość przedmiotów, których właścicieli nie można ustalić. Inwentarz ruchomości użytkowych (meble) jest na ukończeniu. Liczba numerów wynosi dotychczas 705 pozycji, przy ilości przedmiotów znacznie większej. Prace przy inwentarzu ruchomości kredensowych (porcelana, szkło, plater i naczynia kuchenne) są w toku”. Na wniosek konserwatora Bohdana Tretera postanowiono „zabezpieczyć stan konserwacji inwentaryzowanych obiektów, zwłaszcza tkanin, rzeźb i obrazów”. Gąsiorowski i Kopera zaproponowali „złożyć obok opracowanej kartoteki inwentarz wszystkich zinwentaryzowanych ruchomości z zaznaczeniem numeru bieżącego każdego obiektu, kartotekę zaś podzielić według działów, grup (meble, obrazy, rzeźby, dywany, tkaniny, szkło, porcelana, złotnictwo, broń i przedmioty użytkowe)”.

Wyjaśniono, dlaczego pierwotnie mianowany na kierownika zespołu inwentaryzacyjnego Bohdan Guerquin nie brał w pracach udziału. Zgodnie z decyzją Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków z 28 marca 1945 przewodniczącym Komisji miał być kustosz PZS, więc zastąpił go Adam Bochnak mianowany na to stanowisko¹¹³. Zachował się także protokół samej Komisji inwentaryzacyjnej z dnia 4 sierpnia 1945 roku, którego treść w całości pokrywa się z częścią sprawozdawczą jej prac z „Protokołu z drugiego posiedzenia Komisji do sporządzenia Inwentarza Ruchomości na Wawelu z dnia 4. sierpnia 1945 roku”¹¹⁴.

Spięcia na linii Kierownictwo Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu – Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu (a właściwie Adolf Szyszko-Bohusz – Stanisław Lorentz) ujawnia list Władysław Turczyńskiego do Szyszko-Bohusza, w którym dziękuje za zatrudnienie go i zgłasza chęć dokończenia rozpoczętych prac inwentaryzacyjnych, pod warunkiem że uzyska zgodę Dyrekcji Państwowych Zbiorów Sztuki¹¹⁵.

Obecnie w archiwum, a wcześniej w Dziale Głównego Inwentaryzatora, znajduje się „Kartkowy inwentarz tymczasowy obiektów przechowywanych w składnicy na Wawelu”, w którym utrzymano zaproponowany podział, a na fiszkach dopisano właściciela. W okresie późniejszym naniesiono adnotacje z datą o zwrocie przedmiotu¹¹⁶.

Składnica

W wyniku polityki rabunkowej hitlerowców, rewizji granic i wprowadzenia reformy rolnej istniała pilna potrzeba zagospodarowania zabytków ruchomych pozbawionych opieki właścicieli. Wynikła stąd konieczność organizowania wielu tymczasowych miejsc przechowywania dóbr kultury¹¹⁷. Wawel stał się jedną z największych składnic¹¹⁸.

Stanisław Lorentz w imieniu Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki przysłał 11 czerwca 1945 roku pismo do Dyrektora Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu dr. Tadeusza Mańkowskiego (od 27 maja 1945) z prośbą o przygotowanie magazynów oraz zespołu inwentaryzatorów i konserwatorów na przyjęcie transportów zabytków odnalezionych na terenie Dolnego Śląska. Przewidywano, że przybycie pierwszych transportów nastąpi między 18 a 25 czerwca. Odpis przekazano Kierownikowi Odnowienia Zamku z prośbą o współdziałanie podczas przygotowania pomieszczeń¹¹⁹.

Archiwum przechowuje wykazy transportów z Dolnego Śląska wraz z protokołami przyjęcia¹²⁰, a także upoważnienia do poszukiwania i odbioru dzieł sztuki wydane przez Ministerstwo Kultury i Sztuki 18 lipca 1945. Sporządzono dwa wykazy transportów śląskich z 1945 roku¹²¹. Oba informują o 30 transportach. Listy różnią się formą i treścią zapisu. Pierwszy w formie tabeli zawiera datę i miejsce pochodzenia, często numer i właściciela auta, zawartość transportu (liczbę skrzyń), nazwisko kierownika transportu i konwojenta oraz potwierdzenie odbioru¹²². Drugi maszynopis podaje już tylko daty i miejsce, z którego transport przybył¹²³. Na liście odręcznej pod nr 1 dopisana jest pozycja „1b 23 VI Bechau” (obecnie Biechów), ale bez podania pozostałych danych. Z zachowanych dokumentów wiemy, że transport dotarł na Wawel z Urzędu Wojewódzkiego Krakowskiego, który przekazał w depozyt dzieła sztuki przywiezione z zamku Bechau koło Nysy (Neisse). Transport zawierający 11 pozycji odebrał Adam Bochnak. Natomiast w pozycji 19 i 20 wpisano pod jedną datą i miejscem przybycia: Wrocław – dwa transporty. Na liście również dopisana została pod datą 3 listopada Nysa (Neisse) i wykreślona bez danych. W archiwum zachowana jest dokumentacja historii transportu, który z powodu awarii samochodu dotarł na Wawel w dniu 3 listopada 1945¹²⁴, a wyruszył z Nysy 16 października. Transport m.in. trzech skrzyń z obrazami odebrał Tadeusz Mańkowski od konwojenta Edwarda Koszeli.

Na drugiej liście uwzględniono już transporty z Biechowa i Nysy, dodano transport z 2 września 1945 roku z Kochanowa, Kłodzka i Rucewa zamiast dwóch z Wrocławia pod datą 3 września oraz połączono transporty z 8 i 11 października 1945 roku.

Zgodnie z zapowiedzią już 21 czerwca 1945 roku przybył pierwszy transport ze Świdnicy (Schweidnitz) konwojowany przez dr. Stanisława Lorentza¹²⁵. Ze składnicy w Świdnicy dotarło na Wawel w 1945 roku łącznie 16 konwojowanych transportów: 25 czerwca (dr Jan Zachwatowicz)¹²⁶, 28 czerwca i 4 lipca (dr Józef Dutkiewicz)¹²⁷, 10–11 lipca (dr Ksawery Piwocki i mgr Janina Guzówna)¹²⁸, 15 lipca (dr Ksawery Piwocki)¹²⁹, 21 lipca (inż. Antoni Łobos i mgr Józef Lepiarczyk)¹³⁰, 23 lipca (inż. Stanisław Leo i mgr Józef Lepiarczyk)¹³¹, 26 lipca (inż. Stanisław Leo)¹³², 27 lipca (mgr Józef Lepiarczyk)¹³³, 3 sierpnia (Seweryn Skrzyński)¹³⁴, 4 sierpnia (Stanisław Różankowski, mgr Jerzy Zanoziński)¹³⁵, 9 sierpnia (inż. A. Migura)¹³⁶, 14 sierpnia (dr Witold Kieszkowski)¹³⁷, 4 września (Jerzy Rayski i Joanna Rayska)¹³⁸, 14 września (mgr Jerzy Zanoziński)¹³⁹.

Pozostałe transporty to: z Rucewa (Rückers) 19 sierpnia (inż. arch. Zdzisław Oleś)¹⁴⁰ i 24 sierpnia (mgr Jerzy Zanoziński – odnotowano aż 5 rejestracji samochodowych)¹⁴¹, łączony z Luboradza (Lobris), Zamku Grodziec (Gröditzburg) i z powiatu Złotoryja – Nowy Kościół (Neukirch) 24 sierpnia (dr Józef Dutkiewicz)¹⁴², Cieplic (Warmbrunn) 1 września (dr Witold Kieszkowski)¹⁴³, łączony z Kochanowa (Trautliebersdorf), Kłodzka (Glatz) i Rucewa (Rückers) 3 września 1945 roku (Stanisław Łojasiewicz)¹⁴⁴, Wrocław (Breslau) 3 września (mgr Jerzy Zanoziński)¹⁴⁵ i 24 października (Felicja Potyńska i Konstanty Alma)¹⁴⁶, Zgorzelca (Görlitz) 15 września (dr Józef Dutkiewicz)¹⁴⁷, Dusznik (Bad Reinerz) 22 września¹⁴⁸ i 28 września (mgr Jerzy Zanoziński)¹⁴⁹, Jeleniej Góry (Hirschberg im Riesengebirge) i Szklarskiej Poręby (Schreiberhau) 8 i 11 października (wymienione nazwiska szoferów 20 samochodów)¹⁵⁰ oraz 9 grudnia z samej Jeleniej Góry (mgr Jerzy Zanoziński)¹⁵¹.

W okresie od 21 czerwca do 9 grudnia 1945 roku na Wawel przywieziono łącznie 680 skrzyń, w tym 530 z samej Świdnicy, ponadto 13 tryptyków, skrzynie z kliszami oraz luzem 5 zwojów, 4 obrazy i dywan, jako efekt działań tzw. akcji rewindykacyjnej i akcji zwózkowej¹⁵².

W następnych latach transporty odbywały się sporadycznie, np. z Gdańska (Danzig), Karpacza (Krummhübel), Bożkowa (Eckersdorf) przywieziono meble, które przeznaczono do zamków w Pieskowej Skale i Wiśniczu¹⁵³.

Na Wawel przybywały również obiekty rewindykowane za granicą. Były to przede wszystkim transporty kolejowe z Niemiec. Pierwszy, najważniejszy i największy, przybył 30 kwietnia 1946 roku¹⁵⁴ z Norymbergii. Były to dzieła sztuki wytropione przez Karola Estreichera na terenach zajętych przez armię amerykańską. Pierwszy zachowany protokół z otwarcia skrzyń nosi datę 2 maja 1946 roku¹⁵⁵. Znajdowały się w nich m.in. rzeźby z ołtarza Wita Stwosza z kościoła Mariackiego w Krakowie oraz obiekty pochodzące z Poznania, Gniezna i Trzemeszna. Już 4 maja przekazano 68 skrzyń z archiwaliami do Archiwum Państwowego w Krakowie¹⁵⁶. Natomiast 5 maja 1946 roku Tadeusz Mańkowski potwierdził odbiór 121 obrazów zwróconych przez Central Collecting Point w Monachium, pochodzących z rabunku Franka i Göringa¹⁵⁷. Niektóre skrzynie odsyłało do właściciela bez spraw-

dzania zawartości. Tak było m.in. z trzema wagonami zawierającymi 305 pak z materiałami z wykopalisk i książkami będącymi własnością Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Przeładowano je 4 maja i odesłano do Warszawy. Zostały złożone w Muzeum Narodowym¹⁵⁸. Wiemy, że Dyrekcja Państwowych Zbiorów Sztuki przesłała Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków (Wydział Rewindykacji i Odszkodowań w Dziedzinie Kultury) „sprawozdanie z odbioru pociągu rewindykacyjnego przywiezionego przez Dra Karola Estreichera w dniu 30 kwietnia 1946 r.”¹⁵⁹. Niestety zachowało się tylko pismo przewodnie bez załączników¹⁶⁰. Odzyskano wówczas m.in. zbiory kościoła Mariackiego, Muzeum fundacji XX Czartoryskich, oo. Paulinów na Skałce w Krakowie, Uniwersytetu Jagiellońskiego, Biblioteki Jagiellońskiej, Muzeów Diecezjalnych w Tarnowie i Sandomierzu¹⁶¹. Następne transporty zawierały własności polskie odebrane ze Składnicy Centralnej w Monachium (Central Collecting Point). 22 kwietnia 1947 roku przybył „tzw. drugi transport rewindykacyjny zawierający w dwóch wagonach kolejowych 407 pakunków/skrzyń/worków oraz opakowanych mebli”¹⁶², w których znajdowały się „rysunki starych mistrzów z Zachęty [...], gobeliny z katedry Wawelskiej”¹⁶³. Trzeci transport z 3 września 1947 roku składał się z dwóch wagonów zawierających 256 pak, m.in. z malarstwem polskim i rzeczami należącymi do arcyksięcia Karola Olbrachta Habsburga z Żywca¹⁶⁴. Kolejny transport z 12 października 1948 roku, tzw. Rewindykacja V¹⁶⁵, „zawierał połówkę dywanu zw. Sobieskiego ze skarbca katedry Krakowskiej”¹⁶⁶, a także Archiwum Ministerstwa Sprawiedliwości przekazane Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich¹⁶⁷. Tzw. Rewindykacja VI dotarła do Krakowa 16 października 1949 roku, stanowił ją jeden wagon zawierający 201 pak, które również trafiły na Wawel¹⁶⁸.

Ponadto przybyły transporty z Czechosłowacji (21 czerwca 1947), m.in. z archiwaliami miasta Nysy¹⁶⁹. Z Wiednia (12 listopada 1949) 5 skrzyń: jedna z rzeźbą górala, dwie z witrażem projektu Henryka Uziębły pochodzącym z Domu Modlitwy przy ul. Szpitalnej 24 w Krakowie oraz dwie z witrażami z kamienicy przy ul. Krupniczej 22 w Krakowie. W latach 50. XX wieku przedmioty te zostały przekazane w depozyt odpowiednio do: Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem, Żydowskiej Kongregacji Wyznaniowej w Krakowie i do dyspozycji Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie¹⁷⁰.

Kierownikiem większości transportów rewindykacyjnych z zagranicy był Karol Estreicher. Wyładowania skrzyń z wagonów kolejowych i pakowanie ich do samochodów ciężarowych odbywały się pod kierunkiem Bronisława Mieszkowskiego i Marii Grodzickiej. Przy otwarciu skrzyń byli obecni także dyrektor PZSW Tadeusz Mańkowski, wicedyrektor Adam Bochnak, konserwator Marian Słonecki, intendent inż. arch. Jan Mozer.

Od kwietnia 1946 roku pracownicy Wawelu decyzją konserwatora zabytków województwa krakowskiego dr. Józefa Dutkiewicza, działającego w imieniu wojewody, zostali włączeni w bezpośrednie działania będące skutkiem reformy rolnej. W powiatach krakowskim, myślenickim, chrzanowskim i miechowskim wskazane zostały dwory, w których znajdowały się „zabezpieczone” przedmioty zabytkowe przeznaczone do przewiezienia do składnicy na Wawelu¹⁷¹. Stąd jeszcze jedna kategoria zabytków, które przechodziły przez składnicę na Wawelu, a co za tym idzie – akta. Chodzi o jeden większy zespół dotyczący Krzeszowic¹⁷² oraz indywidualne sprawy dotyczące m.in. zabytków z Łańcuta, Dukli, Bobrku¹⁷³.

Interesujące dla historii rewindykacji i roli składnicy na Wawelu jest pismo z dnia 3 listopada 1948 roku skierowane przez dyrektora Tadeusza Mańkowskiego do NDMiOZ: „Biuro Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych RP zwróciło się pismem z datą 23 października 1948 roku OP/2827 do nas z żądaniem potwierdzenia odbioru transportów rewindykacyjnych ostatnio przywiezionych przez dra Estreichera. Ponieważ Dyrekcja PZSW nie pozostaje w stosunku służbowym do Biura Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych, przeto uważa za swój obowiązek w sprawie tej nie korespondować bezpośrednio z tymże biurem, lecz zwrócić się do NDMiOZ z zaznaczeniem, że transporty rewindykacyjne z Niemiec przyjęte zostały na Wawel w tymczasowe przechowanie i nie uważamy ich za nasz depozyt. Pozostają one w dyspozycji MKiS, od którego oczekujemy dalszych wskazówek w tym przedmiocie”¹⁷⁴. Może ono wskazywać na narastające spory kompetencyjne poszczególnych jednostek przy równoczesnej walce o zbiory muzealne w powojennej rzeczywistości. Warszawskie muzea utraciły nie tylko zbiory, ale i budynki, w których mogły je przechowywać i eksponować.

Do osobnej kategorii należą transporty ze Lwowa, które w większości stanowiły własność prywatną i były zwracane ich właścicielom¹⁷⁵.

Zwroty

Zgromadzone obiekty zwracano lub przesyłano do innych instytucji państwowych w latach 1945–1952. Akta zawierające korespondencję wraz z protokołami wysyłki przechowywane są z podziałem na muzea i instytucje krakowskie, takie jak: Muzeum Narodowe w Krakowie¹⁷⁶, Muzeum Czartoryskich¹⁷⁷, Zakład Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego i Muzeum UJ¹⁷⁸, Muzeum Etnograficzne¹⁷⁹, Polska Akademia Umiejętności (Gabinet Rycin)¹⁸⁰, Biblioteka Jagiellońska¹⁸¹, Regulacja rzeki Wisły, Zwrot Materiałów Meteorologicznych, Bank Rolny¹⁸². Muzea i instytucje warszawskie: Muzeum Narodowe w Warszawie¹⁸³, Zamek Królewski w Warszawie¹⁸⁴, Wilanów¹⁸⁵, Łazienki¹⁸⁶, Muzeum Archeologiczne¹⁸⁷, Muzeum Wojska Polskiego¹⁸⁸, Biblioteka Narodowa¹⁸⁹, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego¹⁹⁰, Obserwatorium Astronomiczne¹⁹¹, Państwowy Instytut Historii Sztuki i Inwentaryzacji Zabytków¹⁹², PAU¹⁹³, Chemiczny Instytut Badawczy / Instytut Przemysłu Chemicznego¹⁹⁴. Ponadto zachowała się osobna składka z brudnopisami protokołów wysyłki zbiorów warszawskich¹⁹⁵.

Do składnicy na Wawelu zwożono także obiekty zagrabione Kościołowi¹⁹⁶, które znajdowały się w transportach zarówno ze Śląska, jak i z Niemiec¹⁹⁷. Tak jak w przypadku obiektów należących do państwa, były sukcesywnie zwracane. W latach 1945–1949 wystarczyła zgoda Ministerstwa Kultury i Sztuki, co miało miejsce w odniesieniu do obiektów z katedry na Wawelu¹⁹⁸ i innych kościołów z diecezji krakowskiej¹⁹⁹, a także toczącej się kilka lat sprawy zwrotu monstrancji z parafii Morsko koło Wielunia²⁰⁰.

Natomiast proces zwrotu zagrabionych precjozów kościelnych zrabowanych z diecezji poznańskiej, odnalezionych przez wojska amerykańskie w Grasleben, zdeponowanych w Landesmuseum Wiesbaden – „Art Collecting Point”²⁰¹, miał bardziej dramatyczny przebieg. Władze nie były skłonne oddać odzyskanych naczyń liturgicznych Kościołowi²⁰². W 1956 roku w dwóch turach (15 października i 3 listopada) Dyrekcja Państwowych

Zbiorów Sztuki na Wawelu przekazała Muzeum Narodowemu w Poznaniu 40 przedmiotów srebrnych (głównie kielichów i monstrancji)²⁰³. Jeszcze w marcu 1957 roku Mieczysław Ptaśnik w imieniu Centralnego Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków prosił o wydanie opinii, „które przedmioty ze względu na swą wagę artystyczną i historyczną winny być eksponowane w zbiorach muzealnych jako depozyty”²⁰⁴. Powołano specjalną Komisję Wspólną Przedstawicieli Rządu i Episkopatu²⁰⁵. Ostatecznie zawarto porozumienie zatwierdzone 16 stycznia 1958 roku przez Prezesa Rady Ministrów Józefa Cyrankiewicza²⁰⁶. Upoważniono 28 stycznia 1958 prof. dr. Jerzego Szablowskiego, dyrektora Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu, i prof. dr. Zdzisława Kępińskiego, dyrektora Muzeum Narodowego w Poznaniu, do przekazania całości zbioru Episkopatowi Polski, co nastąpiło 6 lutego 1958 roku²⁰⁷ (7 lutego przewieziono je z Krakowa w konwoju policyjnym do Poznania).

Równie skomplikowana była historia zwrotu ołtarza Wita Stwosza. Jak już wspomniano, odnaleziony przez Karola Estreichera wrócił do Krakowa 30 kwietnia 1946 roku w tzw. pierwszym transporcie z Niemiec. Został poddany konserwacji na Wawelu w latach 1946–1950²⁰⁸, a następnie wyeksponowany w południowym ryzalicy budynku nr 5 od października 1950 do 31 marca 1957 roku²⁰⁹. Do kościoła przekazano go 13 kwietnia 1957 roku²¹⁰. Historia ołtarza została ostatnio szczegółowo opracowana przez Stanisława Waltosia²¹¹ i Agatę Wolską²¹².

Pomiędzy zwiezionymi obiektami znajdowały się też przedmioty należące do osób prywatnych²¹³. W trzecim transporcie z 3 września 1947 roku przywieziono rzeczy należące do arcyksięcia Karola Olbrachta Habsburga z Żywca. Już wcześniej 5 czerwca 1945 roku dyrekcja PZS przyjęła na przechowanie obrazy z żywieckiego zamku, które zostały potraktowane jako depozyt²¹⁴. W dniu 26 marca 1948 roku zwrócono arcyksięciu z depozytu sreber odznaczenia²¹⁵. 11 grudnia 1948 roku zebrała się komisja mająca stwierdzić ewentualną wartość zabytkową zbioru sreber i kolekcji obrazów oraz dwóch gobelinów z zamku w Żywcu²¹⁶. Tylko siedem obrazów i dwa gobeliny uznano za zabytkowe. Wyrokiem Sądu Grodzkiego w Krakowie z 24 czerwca 1949 roku zwrócono Karolowi Habsburgowi srebra po opłaceniu przez niego transportu z Niemiec do Polski. Ostatecznie sprawa depozytu została zamknięta zawarciem ugody w dniu 19 czerwca 2001 roku²¹⁷.

W składnicy znalazły się też obrazy z kolekcji Franciszka i Marii Małgorzaty Potockich oraz ich córki Pelagii²¹⁸. Zawarto umowy depozytowe w 1956 i 1958 roku. W latach 1956–1985 część obiektów zwrócono, większość wykupiono²¹⁹.

Omyłkowo przekazano stronie polskiej kolekcję obywatela niemieckiego Emila Müllera, który udokumentował swoje prawo własności. Została zwrócona w 1949 roku do Central Collecting Point w Monachium za pośrednictwem firmy C. Hartwig S.A. oddział w Krakowie²²⁰.

Obiekty wawelskie

Wśród odzyskanych obiektów znalazły się również te należące przed wojną do instytucji działających na wzgórzu wawelskim, przede wszystkim Państwowych Zbiorów Sztu-

ki na Wawelu. W archiwum przechowujemy spisy obiektów zgromadzonych w składnicy na Wawelu, w tym pochodzących z fundacji Leona Pinińskiego, wszelkiego rodzaju dokumentację związaną ze zwrotami i odzyskiwaniem zabytków wawelskich w latach 1945–1950²²¹.

Stały napływ obiektów zabytkowych do składnicy i brak przedwojennego inwentarza z 1932 roku, wywiezionego przez kustosza Świerż-Zaleskiego, utrudniały, pomimo intensywnych prac Komisji Inwentaryzacyjnej w 1945 roku, inwentaryzację zbiorów i precyzyjne określenie strat. Jeszcze w listopadzie 1945 roku rozpoczęto prowadzenie inwentarza²²².

W dniu 7 października 1948 roku w Dyrekcji Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu odbyła się konferencja z dyrektorami Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków, podczas której zapadły decyzje w sprawie wszystkich obiektów artystycznych przechowywanych na wzgórzu. Przede wszystkim należało ponownie sporządzić spisy obiektów należących do PZSW z podziałem na trzy kategorie:

I – Własność bezwzględna wawelską do r. 1939.

II – Wykaz przedmiotów nieustalonego pochodzenia (może wawelskich), które zastało się w r. 1945.

III – Nabytki wawelskie od r. 1945”.

Podjęto szczegółowe decyzje w sprawie depozytów w zależności od daty i sposobu ich pozyskania (tylko w przypadku lwowskich postanowiono „raczej pooddawać”)²²³.

Trzecią grupę obiektów przechowywanych na wzgórzu stanowiły rewindykacje. Zdecydowano o sporządzeniu „Rekonstrukcji wszystkich transportów przechodzących (spis kolejny i pełny ich wykaz). Uzupełnienie szczegółowymi aneksami: co w tych transportach było i co się stało z tymi obiektami”. W tym celu wydano szczegółowe instrukcje²²⁴.

Sporządzono ponownie inwentarze (spisy) przedmiotów zabytkowych znajdujących się na Wawelu przed i po 1939 roku:

1. Spis przedmiotów zabytkowych Dyrekcji Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu według numerów inwentarza, 1948, nr inw. 1–1167, mps²²⁵.
2. Inwentarz przedmiotów zabytkowych stanowiących własność wawelską przed 1939 r. w układzie topograficznym, 18 września 1948, mps z objaśnieniem skrótów, rps²²⁶.
3. Inwentarz przedmiotów zabytkowych, które nie znajdowały się na Wawelu przed rokiem 1939, niezbędnych dla urządzenia sal Zamku Królewskiego w układzie topograficznym, mps²²⁷.
4. Przedmioty zabytkowe na Wawelu, pozostające do dyspozycji Naczelnej Dyrekcji, mps²²⁸.

5. Inwentarz przedmiotów użytkowych potrzebnych dla urządzenia Zamku Królewskiego oraz biur dykcji Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu, mps²²⁹. Zawiera notatkę, że spisy zakończono dnia 18 września 1948, z informacjami, że spis topograficzny skończono 15 sierpnia 1948 roku, ale nie jest on już aktualny, ponieważ przedmioty zostały zamienione. Spisy nie objęły działu grafiki, która nie była opracowana, oraz przedmiotów bardzo zniszczonych²³⁰.

Zachowane spisy obiektów nieustalonego pochodzenia, z których pierwszy nosi tytuł „Obrazy, nieustalonego pochodzenia, zgromadzone przez Niemców na Wawelu, wg stanu z r. 1945”, są raczej pierwopisami i wydają się niekompletne²³¹.

Sporządzono spis depozytów. Zachowany odpis to maszynopis zatytułowany „Zbiory Państwowe Wawelu / Księga inwentarzowa Depozytów Trwałych”. Zawiera pozycje: „nr – opis – wymiary własność” i liczy 10 ponumerowanych kart²³². Znajduje się tu również odpis „Wykazu zabytków depozytowych wawelskich wymienionych w załączonym spisie, a znajdujących się w Kanadzie”, podpisany przez dr. Stanisława Świerz-Zaleskiego²³³.

Wykonano również spisy wg właścicieli zawierające: numer inwentarza tymczasowego wawelskiego – numer inwentarza właściciela – przedmiot – uwagi. Są to:

1. „Spis przedmiotów z Muzeum Narodowego w Warszawie, znajdujących się w składach Zamku na Wawelu”²³⁴.
2. „Spis przedmiotów z Zamku Królewskiego w Warszawie, znajdujących się w składach Zamku na Wawelu”²³⁵.
3. „Przedmioty z Łazienek w Warszawie, przechowywane w składach Zamku na Wawelu”²³⁶.
4. „Przedmioty znajdujące się w przechowywaniu w Państwowych Zbiorach Sztuki na Wawelu, a) Belweder b) Państwowe Zbiory Sztuki w Warszawie”²³⁷.
5. „Przedmioty przechowywane w Państwowych Zbiorach Sztuki na Wawelu pochodzące a) z Biblioteki Narodowej w Warszawie b) z Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie”²³⁸.
6. „Dzieła sztuki będące własnością Wilanowa – pozostają w przechowaniu na Wawelu”²³⁹.
7. „Przedmioty ze zbiorów Ord. Zamojskich w Warszawie, przechowywane w Państwowych Zbiorach Sztuki na Wawelu”²⁴⁰.
8. „Przedmioty przechowywane w Państwowych Zbiorach Sztuki na Wawelu, pochodzące ze zbiorów Ord. Krasińskich”²⁴¹.
9. „Spis przedmiotów z Muzeum Czartoryskich w Krakowie, przechowywanych w składach Zamku Królewskiego na Wawelu”²⁴².

10. „Dzieła sztuki będące własnością Zakładu Historii Sztuki U.J. pozostające w przechowaniu na Wawelu”²⁴³.
11. „Spis przedmiotów z Muzeum Narodowego w Krakowie, znajdujących się w składach Zamku na Wawelu”²⁴⁴.
12. „Spis przedmiotów znajdujących się w przechowaniu w Państwowych Zbiorach Sztuki na Wawelu”. (Inne instytucje, prywatni właściciele)²⁴⁵.
13. „Spis przedmiotów znajdujących się w Państwowych Zbiorach Sztuki na Wawelu”, w uwagach: „Rew.” z np. „Muz. Nar. Krak.”²⁴⁶. Jest to spis obiektów będących własnością Państwowych Zbiorów Sztuki, które znalazły się w innych instytucjach, skąd zostały rewindykowane do składnicy.

Oprócz wspomnianych już wykazów transportów, które przyjęto na Wawelu, sporządzono spisy obiektów zgromadzonych w składnicy w zestawieniu: „Wpłynęło / dnia nr – Przedmiot – Odeszło / dnia nr do”. Spisy obejmują okres od 4 lipca 1945 do 9 grudnia 1945²⁴⁷.

Magazyny

Interesującą kwestią pozostaje sprawa magazynów, w których przechowywano „skrzynie”, „paki”, „rulony” itp. z napływających transportów.

Z protokołu Szyszko-Bohusza z dnia 16 sierpnia 1944 w sprawie zabytków sztuki wiemy, gdzie były one przechowywane w okresie okupacji niemieckiej. W schronie zbudowanym przed wojną w południowej części skrzydła wschodniego Palézieux zgodnie z zarządzeniem generalnego gubernatora umieścić „wszystkie najcenniejsze zabytki sztuki z całego Gen. Gubernatorstwa, które do niedawna mieściły się w magazynach nowego gmachu Biblioteki Jagiellońskiej i jako tzw. «Erste Wahl» przeznaczone były do wywozu do Rzeszy”. Dalej czytamy: „klucze od magazynu «Zweite» i «Dritte Wahl» mieszczącego się w pięciu salach parteru Zamku, jako też klucze od reszty sal zamkowych, doręczone będą dodatkowo w chwili wyjazdu władz z Krakowa, co zapewne nastąpi w najbliższym czasie”²⁴⁸. Schron był wykorzystywany jako magazyn także po wojnie²⁴⁹.

Wszystkie transporty docierały na Wawel samochodami, które wyładowywano w bardzo dużym, wybudowanym w okresie okupacji w południowej części wzgórza nieistniejącym już garażu. Stamtąd przenoszono je do innych pomieszczeń lub pozostawiano na miejscu²⁵⁰. Mańkowski w piśmie z 2 listopada 1945 do Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków przy Ministerstwie Kultury i Sztuki podaje informacje o zapożyczających się pomieszczeniach w budynku nr 5 i salach zamku. Obawia się, że wkrótce zabraknie miejsca na przechowywane obiektów z kolejnych transportów²⁵¹. Skrzynie z pierwszego transportu umieszczono w budynku nr 5 na I piętrze (pokój z drzwiami kasowymi)²⁵². Tam też umieszczono skrzynie z innych transportów, np. ze Śląska (przybyły 28 czerwca), ale bez uszczegółowienia miejsca²⁵³, czy ze Świdnicy (z 4 lipca)²⁵⁴. Obrazy przywiezione z zamku w Żywcu złożono w magazynie na II piętrze²⁵⁵. Innym miejscem przechowywania była pracownia konserwatorska

w budynku nr 5, gdzie rozpakowywano skrzynie z obrazami²⁵⁶. Składano również skrzynie w salach zamkowych, np. księgozbiór hebrajski w skrzydle północnym na parterze²⁵⁷, a w skrzydle zachodnim, jeszcze nieodrestaurowanym, zbiory zamku warszawskiego²⁵⁸. Były tam przechowywane w nieodpowiednich warunkach. Próbowano umieścić je w salach budynku nr 5, zajmowanych uprzednio przez Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, ale nie wszystkie tam się zmieściły²⁵⁹. Stopniowe odsyłanie obiektów do właścicieli lub wskazanych przez MKiS muzeów w przeciągu około dwóch lat częściowo rozwiązało problem braku pomieszczeń dla działających na wzgórzu instytucji.

Straty Zamku Królewskiego na Wawelu

Wicedyrektor Adam Bochnak w piśmie z dnia 28 października 1945 roku²⁶⁰ przedstawił trudności, z jakimi spotykają się pracownicy poszczególnych działów w trakcie przygotowania spisów: brak pełnej dokumentacji przedwojennych zasobów, brak kompletnej listy obiektów ewakuowanych w 1939 roku do Kanady, pozacierane numery inwentarzowe w celu naniesienia niemieckich, w przypadku mebli np. zmiany obić. Załączył też listę poświadczonych ekwiwalentów, które powinny przekazać Włochy i Niemcy²⁶¹.

Z zachowanej korespondencji z Naczelną Dyрекcją Muzeów i Ochrony Zabytków przy Ministerstwie Kultury i Sztuki²⁶² oraz notatki Adama Bochnaka²⁶³ dowiadujemy się, że już w maju 1947 roku sporządzono pierwszą listę strat, która zawierała 443 obiekty. Zapewne liczba ta odnosiła się do malarstwa. Zachowane w archiwum wykazy strat niestety są pozbawione pism przewodnich i nie są datowane. Jedynie liczba 443 może sugerować, że chodzi o listy przechowywane pod sygnaturą AZK PZS-II-22/1a, s. 1607–1705. Sporządzono je w podziale na: I. Obrazy i rysunki²⁶⁴, II. Rzeźby²⁶⁵, III. Grafika²⁶⁶, IV. Sprzęty (skrzynie, meble, lustra)²⁶⁷, V. Tkaniny i dywany²⁶⁸, VI. Złotnictwo²⁶⁹, VII. Świeczniki metalowe i inne przedmioty z metali nieszlachetnych²⁷⁰, VIII. Ceramika²⁷¹, IX. Szkło²⁷², X. Broń²⁷³, XI. Różne²⁷⁴. Na listach wiele pozycji wykreślono ołówkiem, często z informacją: „wrócił, jest”. Są to obiekty odzyskiwane po 1947 roku. Równocześnie punkt VI konferencji z 7 października 1948 zobowiązywał Dyрекcję PZSW: „Po powrocie Świerż-Zaleskiego spis braków wawelskich w r. 1945”.

W miarę postępu rewindykacji wykreślono z niej około 150 pozycji. W piśmie z 9 lipca 1949 roku prof. dr Władysław Tomkiewicz w związku z przygotowywanym katalogiem strat z dziedziny malarstwa obcego prosi o weryfikację 17 pozycji. W odpowiedzi z dnia 23 lipca 1949 roku Adam Banach informuje, że trzy z wymienionych obrazów odnalazły się²⁷⁵. Niestety Dyрекcja nie może spełnić prośby o przesłanie wszystkich reprodukcji, bowiem posiada tylko 6 zdjęć. Do listu dołączono „Wykaz strat Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu w dziedzinie malarstwa obcego. Fotografie dołączone”. Ten zawiera 11 pozycji, przy czym już w piśmie z 5 sierpnia 1949 roku Naczelny Dyrektor Muzeów i Ochrony Zabytków prof. dr Władysław Tomkiewicz poinformował, że dwa obrazy odnalazły się w Warszawie. Był to obraz Lukasa Cranacha st. (1472–1553) *Pozwólcie dziaćkom przyjść do mnie* (powrócił z Muzeum Narodowego w Warszawie w 1968 roku) oraz predella Kulmbacha *Zstąpienie św. Jana do grobu* z kościoła Mariackiego²⁷⁶. Można wnosić, że drugi zestaw zachowanych wykazów

strat musiał powstać na potrzeby przygotowywanych przez MKiS katalogów strat malarstwa polskiego i obcego²⁷⁷. Są to „Straty wojenne Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu w dziedzinie malarstwa polskiego”²⁷⁸ oraz „Straty wojenne Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu w dziedzinie malarstwa obcego”²⁷⁹. Dla trzeciego spisu: „Wykaz obiektów z działu militariów zagrabionych przez hitlerowskiego okupanta”²⁸⁰ trudno ustalić czas powstania, ale zapewne pochodzi z pierwszych lat powojennych jak pozostałe. Być może powstanie wykazu strat militariów związane jest z prośbą dyrektora Muzeum Narodowego w Krakowie Kazimierza Buczkowskiego z dnia 23 kwietnia 1952 o dostarczenie materiałów do opracowania strat wojennych w zakresie militariów w zbiorach krakowskich²⁸¹.

Zwrot inwentarza zbiorów z 1932 roku

Inwentarz Zbiorów Państwowych na Wawelu, oficjalnie założony w 1932 roku²⁸², został wywieziony we wrześniu 1939 roku do Kanady przez kustosza Stanisława Świerz-Zaleskiego. W 1946 roku wraz z częścią zbiorów został zwrócony Poselstwu PRL w Ottawie²⁸³. Niestety Świerz-Zaleski, wracając z Kanady do Polski w 1948 roku z częścią wywiezionych zabytków, nie przywiózł ze sobą inwentarza, który pozostał w poselstwie polskim w Ottawie, gdzie miał służyć „jako dokument w sprawie rewindykacji arrasów Jagiellońskich”²⁸⁴. W grudniu 1948 roku Witold Kieszkowski w zastępstwie Naczelnego Dyrektora Muzeów i Ochrony Zabytków wystąpił do MSZ z prośbą o zwrócenie się do Poselstwa PRL w Ottawie „o przesłanie do Polski wszystkich zatrzymanych tam inwentarzy zbiorów wawelskich, które są niezbędne w kraju dla stwierdzenia braków, zachodzących w zbiorach państwowych na Wawelu”²⁸⁵. Odzyskany inwentarz został przekazany protokołem zdawczo-odbiorczym w dniu 22 grudnia 1949 roku przez mgr. Stanisława Konarskiego, delegata Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w Warszawie, na ręce dyrektora dr. Tadeusza Mańkowskiego i dr. Anny Bocheńskiej z Dyrekcji Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu: „wolumen in folio oprawny w zielone paskowane płótno z uszkodzonym grzbietem zatytułowany na okładce «Inwentarz Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu» [...]. W treści powyższego inwentarza karty od str. 1 do 247 są zapisane przyczem ostatnia pozycja nosi nr 2419”. Przekazano równocześnie księgę zatytułowaną „Zbiory Państwowe na Wawelu – księga inwentarzowa depozytów trwałych” oraz zeszyt spisany w języku francuskim zatytułowany „Tapisseries et tissus”²⁸⁶.

Po powrocie inwentarza z Kanady po raz kolejny wykonano spisy strat w zbiorach wawelskich. Pierwszy zachowany wykaz nosi tytuł „Wyciąg z przedwojennego inwentarza przedmiotów zaginionych w czasie wojny (do strat kultury polskiej w II wojnie światowej) wraz z obiektami w Kanadzie r. 1950”²⁸⁷. Liczy on 16 stron i zestawia różne obiekty zabytkowe: „Złotnictwo, Varia, Ceramika, Metale, Żelaza kominowe, Zbroje, Osiedłanie, Wyroby skórzane, Tkaniny” (z pominięciem arrasów). Sporządzono spis „Straty obrazów, wg Inwentarza Ottawskiego”²⁸⁸ i „Straty obrazów z kolekcji Pinińskiego”²⁸⁹ oraz „Straty w zabytkowym oświetleniu Zamku Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu według Inwentarza przywiezionego z Ottawy”²⁹⁰. Z tego samego okresu pochodzi wykaz „Straty obrazów według Inwentarza Zarządu (przedwojennego)”²⁹¹.

Wykonano wówczas jeszcze „Spis przedmiotów z Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu znajdujących się w składach Zamku na Wawelu, zawiera rubryki numer inw. / tymcz. waw. – numer inwen. / P.Z.S.W. – Przedmiot – Uwagi” na 65 kartach liczbowanych²⁹². Numery z rubryki: „numer inwen. / P.Z.S.W.” odpowiadają numerom z inwentarza Państwowych Zbiorów na Wawelu z 1932 r. Można więc przypuszczać, że powstał w 1950 roku po powrocie inwentarza z Kanady.

Powrót przedwojennych inwentarzy zza Oceanu ułatwił nie tylko prace i stworzenie kolejnego inwentarza zbiorów z 1951 roku, ale też m.in. akcję rewindykacyjną „skarbów wawelskich” z Kanady i przygotowanie scenariusza prezentacji arrasów w styczniu 1961 roku²⁹³.

Obecnie w Zamku Królewskim na Wawelu prowadzone są szeroko zakrojone badania nad stratami wojennymi muzeum. Powołano w tym celu Zespół ds. Badań Proweniencyjnych Zbiorów i Strat Wojennych, którego zadaniem jest aktualizacja i uzupełnienie listy strat wojennych oraz badanie proveniencji zbiorów²⁹⁴.

Źródła archiwalne

AZK PZS – Archiwum Zamku Królewskiego na Wawelu Państwowe Zbiory Sztuki

I-10 Kronika Zamku 1932–1939.

I-60/7 Dziennik Robót Kierownictwa Odnowienia Zamku na Wawelu [1945], s. 3–4.

I-181 Księga pamiątkowa z autografiami zwiedzających, 1917–1939.

I-183 Inwentarz precjozów kościelnych zrabowanych przez Niemców w kościołach w Polsce w czasie wojny w latach 1939–1945, znalezionych przez Wojska Amerykańskie w Grasleben koło Brunszwiku, przewiezionych dnia 4 września 1945 do Wiesbaden i zdeponowanych w Landesmuseum Wiesbaden „Art Collecting Point”.

I-188/1–4 *Sichergestellte Kunstwerke im Generalgouvernement*.

II-4 Sprawa rewindykacji Skarbów Wawelskich z Kanady.

II-6 Sprawa rewindykacji Skarbów Wawelskich z Kanady.

II-9/1–8 Inwentarze przedmiotów zabytkowych znajdujących się na Wawelu przed i po 1939 sporządzone w 1948 r.

II-9/1 Spis przedmiotów zabytkowych Dyrekcji Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu według numerów inwentarza, 1948 r.; nr inw. 1–1167.

II-9/2–3 Inwentarz przedmiotów zabytkowych stanowiących własność wawelską przed 1939 r. w układzie topograficznym, 18 września 1948 r.

II-9/4–5 Inwentarz przedmiotów zabytkowych, które nie znajdowały się na Wawelu przed r.

- 1939, niezbędnych dla urządzenia sal Zamku Królewskiego w układzie topograficznym.
- II-9/6 Przedmioty zabytkowe na Wawelu, pozostające do dyspozycji Naczelnej Dyrekcji.
- II-9/7 Inwentarz przedmiotów użytkowych potrzebnych dla urządzenia Zamku Królewskiego oraz biur dyrekcji Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu.
- II-9/8 Spis z natury – zamek, budynek nr 5, budynek nr 9 (mieszkania).
- II-21/1–7 Restytucje mienia prywatnego i kościelnego.
- II-21/1 Restytucje mienia prywatnego. Depozyty.
- II-21/2 Restytucje powojenne mienia kościelnego.
- II-21/3 Sprawa byłego konserwatora Wacława Szymborskiego.
- II-21/4 Restytucje powojenne mienia prywatnego. Sprawa Karola Olbrachta Habsburga Żywiec, 1945–1949.
- II-21/5 Poszukiwanie kolekcji prywatnych.
- II-21/6 Zwroty do instytucji kościelnych.
- II-21/7 Dzieła złotnicze rewindykowane z Wiesbaden i Grasleben do kościołów Wielkopolski.
- II-22/1a/1–4 Restytucje mienia państwowego.
- II-22/1a/1 Spisy obiektów zgromadzonych w składnicy na Wawelu.
- II-22/1a/2 Zwroty i odzyskiwanie obiektów wawelskich, cz. 1.
- II-22/1a/3 Zwroty i odzyskiwanie obiektów wawelskich, cz. 2.
- II-22/1a/4 Podsumowanie strat wojennych Zamku Królewskiego na Wawelu wg działów.
- II-22/1b Restytucje mienia państwowego.
- II-22/2/1–6 Restytucje mienia państwowego.
- II-22/2/1 Spisy obiektów warszawskich.
- II-22/2/2 Protokoły transportów z terenów Dolnego Śląska, 1945 r.
- II-22/2/3 Transporty dzieł sztuki z Dolnego Śląska.
- II-22/2/4 Transporty obiektów zabytkowych z Austrii, Czechosłowacji.
- II-22/2/5 Rewindykacje przeprowadzone przez Karola Estreichera jr.

II-22/2/6 Transporty prywatne ze Lwowa.

II-22/3/1–8 Restytucje mienia państwowego – zwroty obiektów przechowywanych w składnicy na Wawelu.

II-22/3/1 Zwroty obiektów przechowywanych w składnicy na Wawelu do muzeów i instytucji krakowskich.

II-22/3/2 Zwroty obiektów przechowywanych w składnicy na Wawelu do muzeów i instytucji warszawskich.

II-22/3/3 Protokoły wysyłki zbiorów warszawskich.

II-22/3/4 Urządzenie wnętrza Belwederu (wykorzystanie obiektów z Wawelu).

II-22/3/5 Zwroty obiektów przechowywanych w składnicy na Wawelu do muzeów i instytucji w różnych miejscowościach.

II-22/3/6 Odzyskiwanie zbiorów podworskich.

II-22/3/7 Obiekty z muzeów zagranicznych: zapytania muzeów zagranicznych o zaginione dzieła sztuki, muzealia niemieckie w zbiorach polskich.

II-22/3/8 Różne.

II-22/4/1–4 Kartkowy inwentarz tymczasowy obiektów przechowywanych w składnicy na Wawelu.

II-22/4/1 Inwentarz tymczasowy, 1945, cz. 1. i 2. Meble, złotnictwo, wyroby w metalu, rękopisy, druki, dywany, tkaniny, zegary, militaria.

II-22/4/2 Inwentarz tymczasowy, 1945, cz. 3. i 4. Świeczniki, lichtarze, reflektory, wyroby w metalu, szkło, ceramika.

II-22/4/3 Inwentarz tymczasowy, 1945, cz. 5. i 6. Ceramika, malarstwo.

II-22/4/4 Inwentarz tymczasowy, 1945, cz. 6. (cd.) i 7. Malarstwo, grafika, rzeźba.

II-23/1–5 Powojenne restytucje. Zbiory sapieżyńskie i depozyt Zamoyskich.

II-30 Materiały dotyczące wystawy Wita Stwosza.

II-31 Materiały dotyczące wystawy Wita Stwosza.

II-32 Sprawozdanie Zarządu Zamku Królewskiego na Wawelu za czas od 20 stycznia do dnia 10 marca 1945 r., s. 1–6.

II-33 Działalność naukowo-wydawnicza.

II-38 Obsługa ruchu turystycznego. Sprawozdania z frekwencji na wystawę Wita Stwosza, 1954.

II-42 Akt przekazania ołtarza Wita Stwosza Zarządowi Kościoła Mariackiego w Krakowie, 13 kwietnia 1957.

II-47 Materiały dotyczące spraw administracyjno-gospodarczych.

II-116/1/1 Obiekty muzealne – wykup depozytów. Depozyt Karola Olbrachta Habsburga.

II-116/3/2 Obiekty muzealne – wykup depozytów. Zbiory rodziny Potockich.

III-5/1–2 Materiały Komitetu Redakcyjnego Wydawnictwa poświęconego ołtarzowi Wita Stwosza.

Spis zdawczo-odbiorczy nr 130. Akta osobowe pracowników Zamku Królewskiego na Wawelu.

Spis zdawczo-odbiorczy nr 135. Inne sprawy merytoryczne (korespondencja).

Spis zdawczo-odbiorczy nr 5 akt Kierownictwa Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu.

Dokumentacja fotograficzna AZK PZS AF

AF-II-866-926 Album fotograficzny E. Biebera z 1940 r.

AF-II-1007 Album *Einholung der Fahnen des / Deutschen Ritterordens von / der Burg in KRAKAU in die / MARIENBURG *1940*.

AF-IIa-1185 Album fotograficzny E. Biebera z 1940 r.

AF-II-1206 Album DIE BURG ZU KRAKAU [23 MAJA 1944].

IPN – Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu

Kr 502/1368-1370 Sąd Okręgowy w Krakowie. Akta w sprawie przeciwko: Wilhelm Ernst Palézieux [...].

GK 164/47 t. 1 Zbiór Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Akta badawczo-dochodzeniowe. Kultura i sztuka cz. 1. Niszczenie kultury polskiej, tępienie inteligencji, grabież mienia kulturalnego.

Bibliografia

Billik 2010a – *Na znak świetnego zwycięstwa, w sześćsetną rocznicę bitwy pod Grunwaldem*, t. 2: *Noty katalogowe*, red. D. Nowacki, [katalog wystawy, Zamek Królewski na Wawelu], Kraków 2010, nr kat. 83 (oprac. Halina Billik).

Billik 2010b – *Na znak świetnego zwycięstwa, w sześćsetną rocznicę bitwy pod Grunwaldem*, t. 2: *Noty katalogowe*, red. D. Nowacki, [katalog wystawy, Zamek Królewski na Wawelu], Kraków 2010, nr kat. 84 (oprac. Halina Billik).

Błońska 2014 – Diana Błońska, *O Muzeum Narodowym w Krakowie w czasie drugiej wojny światowej*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, nr 28, 2014, z. 1, s. 85–128.

Charzewska, Billik 2005 – *Wawel Narodowi Przywrócony. Odzyskanie zamku i jego odnowa 1905–1939. Katalog wystawy* [katalog wystawy, Zamek Królewski na Wawelu], Kraków 2005, s. 64, nr kat. I/51 (oprac. Olga Charzewska, Halina Billik).

Charzewska, Billik 2010 – *Na znak świetnego zwycięstwa, w sześćsetną rocznicę bitwy pod Grunwaldem*, t. 2: *Noty katalogowe*, red. nauk. D. Nowacki, [katalog wystawy, Zamek Królewski na Wawelu], Kraków 2010, nr kat. 82 (oprac. O. Charzewska, H. Billik).

Chwalba 2002 – Andrzej Chwalba, *Kraków w latach 1939–1945* (Dzieje Krakowa, t. 5), Kraków 2002.

Estreicher 2003 – Karol Estreicher jr, *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1944 wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży*, Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2003.

Feier 1940 – *Feier der Einholung der Fahnen des Deutschen Ritterordens von der Burg in Krakau, dem Sitz des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete in die Marienburg im Reichsgau Danzig–Westpreußen* [19 Mai 1940 Marienburg]; Reichspropagandaamt, Danzig, 1940.

Gębczak 2000 – Józef Gębczak, *Losy ruchomego mienia kulturalnego i artystycznego na Dolnym Śląsku w czasie drugiej wojny światowej*, Wrocław 2000.

Gwizdałówna 2019 – Jadwiga Gwizdałówna, *Architektura Wawelu w czasie okupacji niemieckiej 1939–1945* (Biblioteka Wawelska, t. 13), Kraków 2019.

Heimkehr 1940 – *Heimkehr der Fahnen. Bericht von der feierlichen Einholung der Fahnen des Deutschen Ritterordens von der Burg zu Krakau in die Marienburg* 19. Mai 1940, Danzig 1940.

Hennel-Bernasikowa 2011 – Maria Hennel-Bernasikowa, *Dzieje arrasów króla Zygmunta Augusta*, t. 1: *Kolekcja arrasów króla Zygmunta Augusta w Zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu* (Katalogi Zbiorów Zamku Królewskiego na Wawelu, t. 9), Kraków 2011, s. 122–143.

Kalicki, Kuhnke 2014 – Włodzimierz Kalicki, Monika Kuhnke, *Sztuka zagrabiona. Uprowadzenie Madonny*, Warszawa 2014.

Kamińska 2016 – Lidia M. Kamińska, *Powojenne składnice przemieszczanych dóbr kultury w Polsce. Przyczynek do szerszego opracowania*, „Muzealnictwo”, nr 57, 2016, s. 74–80.

Kamińska 2017 – Lidia M. Kamińska, *Wawelska i warszawska – największe składnice przemieszczanych dóbr kultury w Polsce. Przyczynek do szerszego opracowania*, „Muzealnictwo”, nr 58, 2017, s. 249–256.

Tomkiewicz 1949 – *Katalog obrazów wywiezionych z Polski przez okupantów hitlerowskich w latach 1939–1945*, t. 1: *Malarstwo obce*, red. Władysław Tomkiewicz, Warszawa 1949.

Tomkiewicz 1951 – *Katalog obrazów wywiezionych z Polski przez okupantów hitlerowskich w latach 1939–1945*, t. 2: *Malarstwo polskie*, red. Władysław Tomkiewicz, Warszawa 1951.

Krakauer Zeitung 1940 – *Generalgouverneur Dr. Frank übergibt Ordensfahnen an Gauleiter Forster*, „Krakauer Zeitung”, 1940, nr 116, 18 maja 1940.

Kudelski 2013 – Robert Kudelski, *Dolnośląski trop*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2013, nr 1–4, s. 70–75.

Kudelski 2014 – J. Robert Kudelski, *Wojenne dzieje obrazów z katalogu „Sichergestellte Kunstwerke im Generalgouvernement”*, <http://www.dzielautracone.gov.pl/ARTYKULY/149-WOJENNE-DZIEJE-OBRAZOW-Z-KATALOGU-SICHERGESTELLTE-KUNSTWERKE-IM-GENERAL-GOUVERNEMENT> [dostęp: 27.10.2021].

Kudelski 2016 – J. Robert Kudelski, *Rewindykacja dóbr kultury na Dolnym Śląsku w latach 1945–1949*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 123, 2016, z. 1, s. 71–94.

Lorentz 1986 – Stanisław Lorentz, *Walka o zamek 1930–1980*, Warszawa 1986.

Nicholas 2014 – Lynn H. Nicholas, *Grabież Europy. Losy dzieł sztuki w Trzeciej Rzeszy i podczas II wojny światowej*, wyd. 2 poprawione i uzupełnione, Poznań 2014.

Niedźwiedź 2001 – Anna Niedźwiedź, *Zbieracz i następcy. 90 lat Muzeum Etnograficznego w Krakowie*, „Gazeta Wyborcza”, dodatek „Kraków” 2001, nr 269.

Nowacki 2020 – *Skarby epoki Piastów. W siedemsetletnią rocznicę koronacji Władysława Łokietka 1320–2020* [katalog wystawy, Zamek Królewski na Wawelu], Kraków 2020, s. 98–113, nr kat. 16 (oprac. Dariusz Nowacki).

Piotrowski 1956 – Stanisław Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka*, (Sprawy polskie przed Międzynarodowym Trybunałem Wojennym w Norymberdze, 1), Warszawa 1956.

Polak 1984 – Jerzy Polak, *Muzeum wnętrz zabytkowych w Pszczynie w 40-lecie PRL*, „Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie”, 3, 1984, s. 148.

Romanowska-Zadrożna, Zadrożny 2000 – *Straty wojenne. Malarstwo obce: obrazy olejne, pastele, akwarele utracone w latach 1939–1945 w granicach Polski po 1945 bez ziem zachodnich*, oprac. katalogu: Maria Romanowska-Zadrożna, Tadeusz Zadrożny, Poznań 2000.

Słonecki 1949 – Marian Słonecki, *Konserwacja Ołtarza Mariackiego Wita Stwosza*, „Ochrona Zabytków” R. 2, 1949, nr 1, s. 44–51, 71–72.

Straty wojenne. Malarstwo polskie. Obrazy olejne, akwarele utracone w latach 1939–1945 w granicach polski po 1945, oprac. Anna Tyczyńska, Krystyna Znojewska, Poznań 2007.

Szysko-Bohusz 1949–1957 – Adolf Szysko-Bohusz, *Wawel pod okupacją niemiecką. Wspomnienia z lat 1939–1945*, [w:] *Kraków w latach okupacji 1939–1945. Studia i materiały*, „Rocznik Krakowski”, 31, 1949–1957, s. 155–182.

Torbus 2010 – Tomasz Torbus, „Uroczysty powrót sztandarów z Wawelu do Malborka” – uwagi o nazistowskiej sztuce propagandowej i stosunku do grunwaldzkiej historii, [w:] *Na znak świętego zwycięstwa, w sześćsetną rocznicę bitwy pod Grunwaldem*, t. 1: *Studia*, red. D. Nowacki, [katalog wystawy, Zamek Królewski na Wawelu], Kraków 2010, s. 207–220.

Waltoś 2015 – Stanisław Waltoś, *Grabież ołtarza Wita Stwosza*, Kraków 2015.

Wiłkojć 2012 – Ewa Wiłkojć, „Chrystus błogosławiący dzieci” Lucasa Cranacha Starszego w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu w świetle badań i działań konserwatorskich, Zamek Królewski na Wawelu, Kraków 2012.

Witek 2003 – Zbigniew Kazimierz Witek, *Wstęp*, [w:] *Karol Estreicher jr, Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1944 wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży*, Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2003.

Wolska 2019 – Agata Wolska, *Zagrabiony, odzyskany. Historia powrotu ołtarza Wita Stwosza do Krakowa*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2019.

Zadrozny 2009a – Tadeusz Zadrozny, *Kajetan inni (1). Pouczające Dagoberta podróże*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2009, nr 2, s. 36–39.

Zadrozny 2009b – Tadeusz Zadrozny, *Kajetan inni (2). Oskarżające Gerharda pisanie*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2009, nr 4, s. 17–22.

Zadrozny 2010 – Tadeusz Zadrozny, *Kajetan inni (3). Druga szansa Kajetana*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2010, nr 2, s. 30–33.

Zadrozny 2011 – Tadeusz Zadrozny, *Kajetan inni (4). Adolfa darem uhonorowanie*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2011, nr 4, s. 38–45.

Zadrozny 2018 – Tadeusz Zadrozny, *Almanach wrocławski na rok 1495 w katalogu „Sicher-gestellte Kunstwerke im Generalgouvernement”, czyli o losach polskich zbiorów artystycznych w okresie II wojny światowej*, „Biuletyn Historii Sztuki” 80, 2018, nr 4, s. 859–879.

Zadrozny 2021 – Tadeusz Zadrozny, *Czas wielkich zadań Dagoberta Freya i Asmusa barona von Troschke (wrzesień 1939 – październik 1942)*, Warszawa 2021.

Przypisy

- 1 Nicholas 2014, s. 93.
- 2 AZK PZS-I-188/1–2.
- 3 AZK PZS-II-22/1a/3, s. 1552.
- 4 AZK PZS-II-22/2/2, s. 4–668.
- 5 Bezcenne informacje dotyczące historii wzgórza wawelskiego w latach 1939–1945 pozostawił Adolf Szyszko-Bohusz, [w:] *Wawel pod okupacją niemiecką. Wspomnienia z lat 1939–1945*, [w:] *Kraków w latach okupacji 1939–1945. Studia i materiały*, „Rocznik Krakowski”, nr 31, 1949–1957, s. 155–182, dalej: Szyszko-Bohusz 1949–1957, s. 155; Hennel-Bernasikowa 2011, s. 122.
- 6 AZK PZS-I-194, s. 49–51.
- 7 Epopeja skarbów wawelskich zakończyła się 16 stycznia 1961 r., gdy statek „Krynica”, na którego pokładzie znajdowały się odzyskane arrasy i pozostałe zabytki, wpłynął do portu Gdynia. Przebieg starań o powrót zabytków do Polski opisuje szczegółowo Maria Hennel-Bernasikowa 2011, s. 122–133.
- 8 Szyszko-Bohusz 1949–1957, s. 156.
- 9 Chwalba 2002, s. 53.
- 10 Na podstawie umowy depozytowej między Zamkiem Królewskim w Krakowie a Zamkiem Królewskim w Warszawie, zawartej 10 września 1931 r., cztery werdiury zwierzęce zostały wysłane do Warszawy, tylko one cztery nie zostały ewakuowane do Kanady. Wywiezione do Niemiec, po wojnie wróciły do Polski – Lorentz 1986, s. 22–23.
- 11 Na rozkaz komisarycznego zarządcy Zamku Fryderyka Borgla, organisty z katedry, 21 września zawieszono w salach 18 chorągwi grunwaldzkich (kopie wykonane w 1937); 14 ukrytych przetrwało okupację; Szyszko-Bohusz 1949–1957, s. 158; Charzewska, Billik 2010, s. 134–137.
- 12 „Ilustrowany Kurier Codzienny”, nr 44–48, 12–17 lutego 1936. W czasie pobytu w Krakowie Frank złożył wieniec w krypcie Marszałka Piłsudskiego oraz zwiedzał zabytki Krakowa, w tym Wawel. W wawelskiej księdze wpisów gości widnieją podpisy Hansa Franka, jego żony i towarzyszących mu osób, m.in. J. Böhlera, z datą 15 lutego 1936, AZK PZS-I-181, s. 30, a w Kronice Zamku odnotowano informacje o wizycie, AZK PZS-I-10, s. 294. Pierwszym opracowaniem historii wzgórza w okresie okupacji hitlerowskiej jest Gwizdałówna 2019, tu: s. 285.
- 13 Gwizdałówna 2019, s. 149–152.
- 14 Tamże, s. 296.
- 15 Piotrowski 1956, s. 129; Nicholas 2014, s. 72.
- 16 Zadrożny 2011, s. 38. Tadeusz Zadrożny jest autorem serii artykułów na temat grabieży niemieckich w czasie II wojny światowej. Dwa z nich szczegółowo relacjonują działania Kajetana Mühlmana na terenach okupowanej Polski i powstanie katalogu zagrabionych dzieł tzw. pierwszego wyboru *Sichergestellte Kunstwerke im Generalgouvernement*. Są to: Zadrożny 2010, s. 30–33; Zadrożny 2011, s. 38–45.
- 17 Dagobert Frey (1883–1963) od 1911 r. był asystentem Maxa Dvořáka w jego wiedeńskim biurze konserwacji zabytków. W latach 1931–1945 kierował katedrą historii sztuki na uniwersytecie we Wrocławiu. Brał udział w grabieży dzieł sztuki w Polsce w okresie II wojny światowej. Tadeusz Zadrożny swoją najnowszą publikację poświęcił m.in. Freyowi, udziałowi jego oraz niemieckich i austriackich uczonych w zagrabieniu dokumentacji Centralnego Biura Inwentaryzacji, Zadrożny 2021.
- 18 Szyszko-Bohusz 1949–1957, s. 157; Zadrożny 2009a, s. 36; Gwizdałówna 2019, s. 287.
- 19 Zadrożny 2009a, s. 36; Zadrożny 2021, s. 9–14, przypis 2 na s. 9.
- 20 Szyszko-Bohusz 1949–1957, s. 157.
- 21 Zadrożny 2011, s. 41; Kudelski 2014, pierwszy akapit; Zadrożny 2018, s. 859.
- 22 Tamże, s. 159. U Szyszko-Bohusza dr Josef Mühlmann, zapewne chodzi jednak o Kajetana Mühlmana, gdyż jego przyrodniego brata nie było jeszcze na terenie Generalnej Guberni; Gwizdałówna 2019, s. 30; Zadrożny 2021, s. 33.
- 23 Piotrowski 1956, s. 128–130; Zadrożny 2011, s. 41; Nicholas 2014, s. 103–106; Gwizdałówna 2019, s. 287; Zadrożny 2021, s. 33.
- 24 Mühlmann cieszył się poparciem znaczących przedstawicieli władz Rzeszy Niemieckiej, nie tylko wspo-

- mnianych Hermanna Göringa i Heinricha Himmlera, ale również Ernsta Kaltenbrunnera, Fritza Todta i Arthura Seyß-Inquarta, Zdrożny 2021, s. 37.
- 25 Bruno Müller (1905–1960), prawnik, SS-Obersturmbannführer, dowódca Einsatzkommando 2/I, które aresztowało profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego 6 listopada 1939 r., Chwalba 2002, s. 164–167.
- 26 Peter Paulsen (1902–1985), profesor prehistorii, SS-Untersturmführer, dowódca specjalnego oddziału Einsatzkommando Paulsen, które m.in. odnalazło i wywiozło do Rzeszy ołtarz Wita Stwosza, Chwalba 2002, s. 175.
- 27 Zdrożny 2011, s. 42.
- 28 22 listopada 1939 r. Mühlmann wydał zarządzenie, powołując się na dyspozycje Franka, zakazujące wszelkiego wywozu dóbr kultury z Generalnego Gubernatorstwa do czasu ich pełnej inwentaryzacji, Zdrożny 2021, s. 44.
- 29 AZK PZS-I-188/3, s. 8; Zdrożny 2010, s. 32; Nicholas 2014, s. 106; Kudelski 2014, szósty akapit.
- 30 Zdrożny 2021, s. 47.
- 31 AZK PZS-I-188/3, s. 9; Piotrowski 1956, s. 128.
- 32 Zdrożny 2009a, s. 36; Zdrożny 2010, s. 32–33; Zdrożny 2011, s. 41; Zdrożny 2018, s. 860, przypis 4; Gwizdałówna 2019, s. 287.
- 33 Muzeum Etnograficzne przeniesiono na wzgórze wawelskie w 1913 r., przeznaczając na jego siedzibę dawny gmach Seminarium Duchownego, obecnie budynek nr 7; Majewski 1955, s. 403; Niedźwiedź 2001; Charzewska, Billik 2005; *Historia*, drugi akapit, <https://etnomuzeum.eu/historia> [dostęp: 12.01.2022]. Na Wawelu w budynku nr 9A pozostały jeszcze magazyny Muzeum Narodowego, które tuż po wejściu Niemców zostały splądrowane, a następnie 23 listopada 1939 r. przeniesione do magazynów w Podgórzu i do Domu pod Krzyżem, Błońska 2014, s. 88, 123.
- 34 Szyszko-Bohusz 1949–1957, s. 164.
- 35 Zdrożny 2011, s. 42–43; Kudelski 2014, drugi akapit; Zdrożny 2018, s. 874–878.
- 36 Regierung des Generalgouvernement. Staatssekretariat. Amt für die Pflege alter Kunst. Warschau. Gruppe Nord; Regierung des Generalgouvernement. Staatssekretariat. Amt für die Pflege alter Kunst. Krakau. Gruppe Süd; Kudelski 2014, piąty akapit.
- 37 Piotrowski 1956, s. 127; Zdrożny 2011, s. 44.
- 38 Nicholas 2014, s. 106–107.
- 39 Zdrożny 2011, s. 44; Nicholas 2014, s. 106; Zdrożny 2021, s. 197–198.
- 40 AZK PZS-I-188/1, s. nlb. 5.
- 41 Zdrożny 2011, s. 45.
- 42 Protokół ze spotkania kierowników wydziałów z 10 maja 1940 r., s. 168; *Dziennik Hansa Franka (Diensttagebuch)*, IPN GK 95/2; Piotrowski 1956, s. 129–130.
- 43 Szyszko-Bohusz 1949–1957, s. 166.
- 44 Zdrożny 2011, s. 44–45.
- 45 Piotrowski 1956, s. 130; Gwizdałówna 2019, s. 288.
- 46 Piotrowski 1956, s. 131–132; Kalicki 2014, s. 297; Kudelski 2014, ósmy akapit; Gwizdałówna 2019, s. 288.
- 47 Pisownia nazwiska za: Akta Sądu Okręgowego w Krakowie, sygn. VII K.442/48, GK 255/607; sygn. IPN KR 502/1368–1370. Nazwisko pisywane także: Palésieux. Tak m.in. w: Szyszko-Bohusz 1949/1957; Gwizdałówna 2019.
- 48 *Dr Mühlmann niemiecki złodziej dzieł sztuki. Rozmowa kor[espondentki] woj[ennej] H. Tomaszewskiej ze współpracownikiem kata Polski. Rozmowa z Palésieux w Nuehausen. Artykuł opublikowany w Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza „The Polish Daily and Soldier’s Daily” Rok 2, Numer 199, Londyn, czwartek 23 sierpnia 1945; IPN GK 164/47 t. 1, s. 254–259.*
- 49 We wrześniu 1942 r. popadł w konflikt kompetencyjny z Asmusem von Troschke, szefem Denkmalamtu (urzędu konserwatorskiego) o zakres uprawnień konserwatorskich na wzgórzu wawelskim, Zdrożny 2021, s. 176–177.
- 50 Gwizdałówna 2019, s. 289.
- 51 Szyszko-Bohusz 1949–1957, s. 170.
- 52 Kudelski 2016, s. 75–77; 1 sierpnia 1944 r. Frank wezwał na konferencję Palésieux i Maximiliana

- Meidingera, szefa kancelarii generalnego gubernatora, w celu opracowania planu ewakuacji akt i materiałów archiwalnych kancelarii GG oraz dzieł sztuki zgromadzonych w schronie pod zamkiem oraz znalezienia siedziby tymczasowej na Dolnym Śląsku, Zadrożny 2021, s. 206.
- 53 Szyszko-Bohusz 1949–1957, s. 180–183; Nicholas 2014, s. 121–122; Gwizdałówna 2019, s. 288–289; Kudelski 2014.
- 54 Kalicki, Kuhnke 2014, s. 64.
- 55 Szyszko-Bohusz 1949–1957, s. 182–183. Informacja o znalezieniu w schronie egzemplarza z notatką także w „Sprawozdaniu Zarządu Zamku Królewskiego na Wawelu za czas od dnia 20. stycznia do dnia 10. marca 1945 r.” napisanym przez T. Wierzejskiego 10 marca 1945 r., AZK PZS-II-32, s. 2.
- 56 AZK PZS-I-188/1a; AZK PZS-I-188/3; Gwizdałówna 2019, s. 288.
- 57 Wydawnictwo wraz ze wszystkimi dokumentami pozostawionymi przez Palézieux zostało przekazane dyrektorowi Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu Tadeuszowi Mańkowskiemu 11 marca 1946 r., AZK PZS-I-188/3, s. 34.
- 58 AZK PZS-I-188/1a, s. nlb. 3.
- 59 Tamże, s. nlb. 4.
- 60 Tłumaczenie za: Kalicki, Kuhnke, 2014, s. 53–55.
- 61 Kudelski 2014, siódmy i kolejne akapity.
- 62 Zadrożny 2011, s. 45; Gwizdałówna 2019, s. 288.
- 63 Estreicher 2003, s. 708–709. Romanowska-Zadrożna, Zadrożny 2000 (*Rejestr „zabezpieczeń”*).
- 64 W wykazie 32 znajduje się 13 pozycji. Tylko pozycja pierwsza znalazła się w *Sichergestellte* jako nr 320; Estreicher jr, *Straty* 2003, s. 708–709; Kuhnke 2014, s. 4.
- 65 AZK PZS-I-188/1a, s. 147.
- 66 W zasobach Zbiorów Specjalnych Instytutu Sztuki PAN jest przechowywany egzemplarz (sygnowany przez Josepha Rückera, kierownika krakowskiego depozytu Urzędu Pełnomocnika Specjalnego), który, jak należy wnosić z odręcznych korekt, adnotacji i licznych oznaczeń, służył funkcjonariuszom urzędu do kontroli skonfiskowanego zasobu obiektów artystycznych; *Sichergestellte Kunstwerke*, drugi akapit, <http://www.ispan.pl/pl/zbiory/zbiory-specjalne/sichergestellte-kunstwerke> [dostęp: 5.01.2022].
- 67 AZK PZS-I-188/1b.
- 68 AZK PZS-I-188/1c–d; AZK PZS-II-22/1a/2, s. 1065.
- 69 AZK PZS-I-188/2/1–4; Zadrożny 2011, s. 45; Zadrożny 2018, s. 859–862; Gwizdałówna 2019, s. 288.
- 70 Obraz po skatalogowaniu i sfotografowaniu został 11 grudnia 1940 przekazany wiedeńskiemu konserwatorowi Franzowi Sochorowi. W aktach z procesu Wilhelma E. Palézieux zachował się rewers dokumentu przekazania obrazu, IPN KR 502/1369, t. 2, s. 210. Obraz znalazł się na liście strat sporządzonej przez Adama Bochnaka w 1949 r. przekazanej do Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków. Władysław Tomkiewicz w liście z 5 sierpnia 1949 r. poinformował, że obraz odnalazł się w Warszawie, AZK PZS-II-22/1a, s. 1113, 1117. Według Kudelskiego wrócił do Polski z Austrii w 1946 r., Kudelski 2014, czternasty akapit; Wiłkojć 2012, s. 106.
- 71 Zapis wg inwentarza zbiorów Fundacji Wawelskiej im. Leona hr. Pinińskiego. Publikowany w: Świerz-Zaleski 1935, s. 20, il. s. 31; Tomkiewicz 1949, poz. 115, il. s. 110; Romanowska-Zadrożna, Zadrożny 2000, poz. 82, il. s. 172.
- 72 Publikowany w: Świerz-Zaleski 1935, s. 19, il. s. 22.
- 73 Zapis wg inwentarza zbiorów Fundacji Wawelskiej im. Leona hr. Pinińskiego. Publikowany w: Tomkiewicz 1949, poz. 123, il. 118 (jako Hobbema); Romanowska-Zadrożna, Zadrożny 2000, poz. 5, il. s. 89 (jako Jacques d’Arthois).
- 74 W katalogu nie umieszczono fotografii. Jerzy Petrus w piśmie z dnia 23 czerwca 1993 r. do Wojciecha Kowalskiego, Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za granicą, informuje, że sprawę tego obrazu należy traktować jako otwartą, „bowiem nie potrafimy zidentyfikować go z zapisami w przedwojennych księgach inwentarzowych”, Spis nr 135 poz. 459, s. 59; wg Kudelskiego wrócił w transporcie z Cieplic 1 września 1945 r., Kudelski 2014, trzynasty akapit; na zachowanych w archiwum protokołach nie jest ten obiekt wymieniany, AZK PZS-II-22/2/2, s. 284–291.
- 75 Zdaniem M. Skubiszewskiej jest to XIX-wieczna kopia według Rafaela.
- 76 W katalogu nie umieszczono fotografii. Jerzy Petrus w piśmie z dnia 23 czerwca 1993 r. do Wojciecha

- Kowalskiego, Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za granicą, informuje, że los kompletu francuskich mebli nie jest znany, „gdyż na takowy nie natrafiamy w wawelskich księgach inwentarzowych”, Spis nr 135, poz. 459, s. 59–60.
- 77 AZK PZS-I-188/3, s. 26–27.
- 78 W dokumencie jest informacja, że była to stara kopia według obrazu w Muzeum Historii Sztuki w Wiedniu; zdaniem Joanny Winiewicz-Wolskiej, kuratorki Zbiorów Malarstwa, obraz nie był własnością ZKnW.
- 79 Zapis wg inwentarza zbiorów Fundacji Wawelskiej im. Leona hr. Pinińskiego. Znajduje się w wykazie „Straty malarstwa z kolekcji Pinińskiego”, AZK PZS-II-6, s. 474.
- 80 Dziękuję Pani dr Joannie Winiewicz-Wolskiej za konsultacje dotyczące strat wojennych w wawelskich zbiorach malarstwa.
- 81 AZK PZS-I-188/3, s. 24.
- 82 Tamże, s. 28.
- 83 AZK PZS AF-II-1007.
- 84 „Krakauer Zeitung” 1940, nr 116 (18 maja); Szyszko-Bohusz 1949–1957, s. 165.
- 85 „Krakauer Zeitung” 1940, nr 118 (21 maja); *Feier der Einholung* 1940, s. 3; *Heimkehr* 1940, s. 11–16; Torbus 2010, s. 207–220; Charzewska, Billik 2010, s. 134–137; Billik 2010, s. 138–139.
- 86 AZK PZS-II-22/1a/2, s. 1067.
- 87 AZK PZS AF-II-866–926.
- 88 AZK PZS-II-22/1a/2, s. 1103.
- 89 Przy opracowaniu albumów wykorzystano materiały Olgi Charzewskiej, emerytowanego pracownika Działu Dokumentacji Fotograficznej.
- 90 AZK PZS AF-IIa-1185.
- 91 AZK PZS-II-125/6/2.
- 92 AZK PZS AF-II-1206; data z dedykacji pracowników kancelarii dla Hansa Franka; Gwizdałówna 2019, s. 289.
- 93 Wilhelm Ernst von Palézieux to jedyny grabieżca dzieł sztuki skazany i osadzony w Polsce – 10 lipca 1948 r. na 5 lat, Waltoś 2015, s. 294.
- 94 AZK PZS AF-II-866–926.
- 95 AZK PZS-II-22/1a/2, s. 1103.
- 96 Szyszko-Bohusz 1949–1957, s. 174.
- 97 AZK PZS-II-32, s. 1–6.
- 98 Chodzi o dr. Józefa Klussa (1890–1967), konserwatora zabytków, który był przewodniczącym departamentu ochrony zabytków w Resorcie Kultury i Sztuki PKWN; AZK PZS-II-1, s. 1; Polak 1984, s. 148.
- 99 AZK PZS-I-60/7, s. 3–4.
- 100 Nicholas 2014, s. 311.
- 101 Tamże, s. 397.
- 102 Witek 2003, s. 14.
- 103 Tamże, s. 15.
- 104 Materiały archiwalne znajdujące się w archiwum ZKnW dotyczące powojennej składnicy akt uporządkowała Patrycja Wierzbicka, pracownik archiwum w latach 2014–2020.
- 105 AZK PZS-II-22/1a/3, s. 1552.
- 106 Od 4 maja 1929 r. kustoszem zbiorów, również po powołaniu Dyrekcji Państwowych Zbiorów Sztuki 7 lutego 1930, był Stanisław Świerz-Zaleski. Został mianowany 9 sierpnia 1946 przez ministra kultury PRL kustoszem „Części Państwowych Zbiorów Sztuki wywiezionych z Wawelu w r. 1939”, AZK PZS-II-4, s. 104. Powrócił z Kanady 22 października 1948 r. Kierownikiem Państwowych Zbiorów Sztuki został 10 maja 1945 Tadeusz Mańkowski (1878–1956), który faktycznie rozpoczął pracę 27 maja 1945. Funkcję pełnił do przejścia na emeryturę 30 września 1951 r., Akta osobowe, Spis nr 130/778.
- 107 AZK PZS-II-22/1a/3, s. 1554.
- 108 W protokole wpisane nazwisko Marquoin Helena, AZK PZS-II-22/1a/3, s. 1556; na *Odcinku meldunkowym za rok 1945* wystawionym 24. kwietnia: *Marcoin Helena*, tak też się podpisała; KOZK, Spis nr 5/67, k. 51. Na protokole z 4. sierpnia nazwisko w wersji *Marcoin Helena*.

- 109 AZK PZS-II-22/1a/3, s. 1556–1557.
- 110 Tamże, s. 1558.
- 111 *Odcinki meldunkowe za rok 1945 i 1946*, nagłówek na karcie: *Anmeldung – Zgłoszenie o wstąpieniu do pracy*; KOZK, Spis nr 5/67, k. 49–51, 53, 73–74, 76, 136.
- 112 AZK PZS-II-22/1a/3, s. 1560–1561.
- 113 Adam Bochnak został zatrudniony w Państwowych Zbiorach Sztuki 1 kwietnia 1945 (pismo z 20 marca) jako kustosz zbiorów, a od 28 lutego 1947 do 30 września 1957 wicedyrektorem Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu, Akta osobowe, Spis nr 130/709.
- 114 AZK PZS-II-22/1a/3, s. 1562.
- 115 Tamże, s. 1564.
- 116 AZK PZS-II-22/4/1–4.
- 117 Historię składnic na Dolnym Śląsku zbadał Józef Gębczak. Wyniki jego pracy po śmierci autora opublikowało w 2000 r. Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Także Kudelski 2013, s. 71–72 omawia składnice na Dolnym Śląsku.
- 118 Kamińska 2016, s. 75; Lidia M. Kamińska opublikowała w roczniku „Muzealnictwo” dwa artykuły o składnicach, z czego drugi poświęcony został składnicy wawelskiej. Niestety nie podała kompletnych sygnatur wykorzystanych materiałów, uwzględniając jedynie numery kancelaryjne bez numerów zespołów i teczek.
- 119 AZK PZS-II-22/2/2, s. 18. Już w lutym 1945 r. utworzono pierwszą grupę rewindykacyjną, dla której instrukcje napisał Tadeusz Dobrowolski, przed wojną dyrektor Muzeum Śląskiego w Katowicach. Niestety prawdopodobnie wobec oporu władz radzieckich nie udało się jej rozpocząć poszukiwań. Przebieg poszukiwań zabytków na Dolnym Śląsku opisuje Kudelski 2016, s. 71–94.
- 120 AZK PZS-II-22/2/2, s. 4–668.
- 121 Tamże, s. 28, pismo T. Mańkowskiego do Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków z informacją o sporządzeniu i wysłaniu takich list.
- 122 Tamże, s. 6–7.
- 123 Tamże, s. 12.
- 124 Tamże, s. 576–596.
- 125 Tamże, s. 82–92.
- 126 Tamże, s. 106–120.
- 127 Tamże, s. 126, 132–140.
- 128 Tamże, s. 146–151.
- 129 Tamże, s. 156–160.
- 130 Tamże, s. 166.
- 131 Tamże, s. 168.
- 132 Tamże, s. 170–172.
- 133 Tamże, s. 176.
- 134 Tamże, s. 182–184.
- 135 Tamże, s. 186.
- 136 Tamże, s. 198–208.
- 137 Tamże, s. 214–216.
- 138 Tamże, s. 326–342.
- 139 Tamże, s. 348–353.
- 140 Tamże, s. 222–228.
- 141 Tamże, s. 258–278.
- 142 Tamże, s. 234–238.
- 143 AZK PZS-II-22/2/2, s. 284–291; Kudelski 2013, s. 73–75; Kudelski 2014, trzynasty akapit.
- 144 AZK PZS-II-22/2/2, s. 306–320.
- 145 Tamże, s. 296–298.
- 146 Tamże, s. 562–570.
- 147 Tamże, s. 358–360.
- 148 Tamże, s. 368–458.

- 149 Tamże, s. 462–470.
- 150 Tamże, s. 476–518; 524–557.
- 151 Tamże, s. 604–608.
- 152 AZK PZS-II-22/2/3; teczka zawiera m.in. wykazy skrzyń, s. 4–90, „Spis obrazów przewiezionych ze Śląska i odebranych ptołokólnie w Państ. Pracowni konserwatorskiej na Wawelu”, s. 130–171, „Protokół otwarcia pak z obrazami, dokonanego przez konserwatora Mariana Słoneckiego w pracowni konserwatorskiej, Wawel 5 w dniach od 5.VII. – 4.VIII. 1945”, s. 176–237.
- 153 AZK PZS-II-22/2/4, s. 66–110; meble zostały ściągnięte przez Alfreda Majewskiego, dyrektora Kierownictwa Odnowienia Zamku na Wawelu (od października 1951), który był równocześnie kierownikiem Odbudowy Zamku w Pieskowej Skale (od 9 kwietnia 1958 r. oddział ZKnW) i Odbudowy Zamku w Wiśniczu.
- 154 AZK PZS-II-22/2/2, s. 614–634; Nicholas 2014, s. 583–586.
- 155 AZK PZS-II-22/2/2, s. 616.
- 156 Tamże, s. 620.
- 157 Tamże, s. 624, zachował się tylko odpis dokumentu; Kudelski 2014, czternasty akapit.
- 158 AZK PZS-II-22/2/2, s. 632, odbitka kserograficzna dokumentu z Archiwum prof. Karola Estreichera jr. / Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych.
- 159 Tamże, s. 628.
- 160 Niestety w latach powojennych często nie pozostawiano w kancelarii kopii załączników, co odnotowano w protokole z kontroli w Państwowych Zbiorach Sztuki na Wawelu przeprowadzonej w dniach od 9–12 sierpnia 1949 roku przez inspektora Ministerstwa Kultury i Sztuki; AZK PZS-II-47, s. 24.
- 161 AZK PZS-II-22/2/5, s. 8–10.
- 162 Tamże, s. 92. Sprawozdania Estreichera z akcji rewindykacyjnych przechowywane w archiwum ZKnW to odpisy z oryginałów i kserokopie z Archiwum Akt Nowych w Warszawie.
- 163 AZK PZS-II-22/2/3, s. 242–244. Gobeliny z katedry ukryto 30 sierpnia 1939 r. w schronie w Nowym Gmachu Muzeum Narodowego, skąd zostały zabrane na rozkaz Mühlmanna, Błońska 2014, s. 110.
- 164 AZK PZS-II-22/2/5, s. 36–38, tzw. Rewindykacja III z Monachium, Sprawozdanie Estreichera, s. 120–122.
- 165 AZK PZS-II-22/2/5, s. 146; dwa obrazy odzyskane w ramach tzw. Rewindykacji IV zawiózł Estreicher do Warszawy i wręczył Lorentzowi.
- 166 AZK PZS-II-22/2/3, s. 242–244.
- 167 AZK PZS-II-22/2/5, s. 32.
- 168 Tamże, s. 152–162.
- 169 AZK PZS-II-22/2/4, s. 22–58.
- 170 Tamże, s. 4–14.
- 171 AZK PZS-II-22/3/6, s. 114–118.
- 172 Tamże, s. 8–89.
- 173 Tamże, s. 94–112, 120–129.
- 174 AZK PZS-II-22/2/5, s. 16–20.
- 175 AZK PZS-II-21/5, s. 1000–1029; AZK PZS-II-22/2/4, s. 118–249; AZK PZS-II-22/2/6, s. 8–287.
- 176 AZK PZS-II-22/3/1, s. 10–51.
- 177 Tamże, s. 56–95.
- 178 Tamże, s. 100–133.
- 179 Tamże, s. 138–159.
- 180 Tamże, s. 164–179.
- 181 Tamże, s. 184–259.
- 182 Tamże, s. 264–272.
- 183 AZK PZS-II-22/3/2, s. 8–431.
- 184 Tamże, s. 438–581.
- 185 Tamże, s. 588–599.
- 186 Tamże, s. 606–617.
- 187 Tamże, s. 624–635.

- 188 Tamże, s. 642–671.
- 189 Tamże, s. 678–689.
- 190 Tamże, s. 696–711.
- 191 Tamże, s. 718–719.
- 192 Tamże, s. 726–727.
- 193 Tamże, s. 730–731.
- 194 Tamże, s. 734–747.
- 195 AZK PZS-II-22/3/3, s. 2–379.
- 196 AZK PZS-II-21/2, s. 611–748.
- 197 AZK PZS-II-22/2/2, s. 614–634.
- 198 AZK PZS-II-22/2/6, s. 1069–1093.
- 199 AZK PZS-II-21/2, s. 611, 615–617; AZK PZS-II-21/6, s. 1069–1109.
- 200 Tamże, s. 623–669.
- 201 W archiwum znajduje się „Inwentarz precjozów kościelnych zrabowanych przez Niemców w kościołach w Polsce w czasie wojny w latach 1939–1945”, AZK PZS-I-183.
- 202 Obiekty dotarły na Wawel w pierwszym transporcie rewindykacyjnym Karola Estreichera z 30 kwietnia 1946 r., AZK PZS-II-21/5, s. 68.
- 203 AZK PZS-II-21/2, s. 701.
- 204 Tamże, s. 707.
- 205 Materiały dotyczące dzieł złotniczych rewindykowanych z Wiesbaden znajdują się w dwóch teczkach: AZK PZS-II-21/2, s. 701–748 i AZK PZS-II-21/7, s. 1146–1423. W aktach z kontroli Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu przeprowadzonej w dniach od 9 do 12 sierpnia 1949 roku przez inspektora Ministerstwa Kultury i Sztuki znajdują się dwa załączniki nr 4 i 6, w których Adam Bochnak omawia problemy inwentaryzacji m.in. tych zabytków oraz informuje, że duchowieństwo polskie posiada świadomość przechowywania ich na Wawelu; AZK PZS-II-47, s. 32–34, 36.
- 206 AZK PZS-II-21/2, s. 739–745.
- 207 AZK PZS-II-21/7, s. 743–747.
- 208 Słonecki 1949, s. 44–51.
- 209 AZK PZS-II-30; AZK PZS-II-31; AZK PZS-II-38; AZK PZS-III-5/1–2.
- 210 AZK PZS-II-31/1.
- 211 Waltoś 2015; Stanisław Waltoś poświęcił swoją publikację historii grabieży ołtarza i omówienia jej od strony prawnej.
- 212 Wolska 2019, s. 214–249.
- 213 AZK PZS-II-21/1, s. 701–737.
- 214 AZK PZS-II-21/4, s. 854–994.
- 215 Tamże, s. 860.
- 216 Tamże, s. 872–875.
- 217 AZK PZS-II-116/1/3, s. 1–350.
- 218 AZK PZS-II-21/5, s. 1036–1047.
- 219 AZK PZS-II-116/3/2, s. 1–276.
- 220 AZK PZS-II-22/2/5, s. 36–58.
- 221 AZK PZS-II-22/1a/1–3.
- 222 Inwentarz prowadzony był w zeszycie formatu A3 w linie i z narysowanymi rubrykami, nieopieczetowany i nieprzeszyty. Nosi tytuł: „Państwowe Zbiory Sztuki / na Wawelu / Inwentarz działu zabytków”. Później dopisana informacja: „spisany po opuszczeniu Wawelu przez Niemców / w czasie od listopada 1945 do lutego 1946” (przechowywany w Dziale Inwentarzy), o którym mówi Mańkowski w swoim piśmie (rodzaju sprawozdania). Rozpoczęto od wpisania obrazów i tkanin, a przedmioty systematycznie inwentaryzowane otrzymały numery 1–1049. Na zinwentaryzowanych obiektach umieszczano znak „Wawel” oraz numer bieżący inwentarza żółtą farbą (AZK PZS-II-47, s. 67). Równocześnie Mańkowski uznał, że sporządzony przez Komisję inwentaryzacyjną inwentarz kartkowy ma charakter orientacyjny, a nie naukowy, i wraz z wpisywaniem obiektów do nowego inwentarza traci swe znaczenie.
- 223 AZK PZS-II-22/1a/1, s. 6.

- 224 AZK PZS-II-9, s. 3 i AZK PZS-II-22/1a, s. 6.
- 225 AZK PZS-II-9/1, s. 1–173. Ten spis wykonano powtórnie wg stanu z 1947, gdy inwentarz zawierał pozycje od nr 1 do 1167. W momencie kontroli w 1948 r. w inwentarzu było już wpisanych 1257 poz.; Protokół kontroli Dyrekcji Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu przeprowadzonej w dniach 27 stycznia i 3–6 lutego 1948 r. przez Inspektora Delegatury Biura Kontroli przy Radzie Państwa w Krakowie, AZK PZS-II-47, s. 20.
- 226 AZK PZS-II-9/2, s. 1–66.
- 227 AZK PZS-II-9/4, s. 1–30.
- 228 AZK PZS-II-9/6, s. 1–8.
- 229 AZK PZS-II-9/7, s. 1–12.
- 230 Tamże, s. 59, zob. też AZK PZS-II-22/1a/1/1–5.
- 231 AZK PZS-II-22/1a/1, s. 22–34.
- 232 Tamże, s. 87–105.
- 233 Tamże, s. 107.
- 234 Tamże, s. 300–373.
- 235 Tamże, s. 378–441; 2. egzemplarz: s. 446–467.
- 236 Tamże, s. 476–489.
- 237 Tamże, s. 494.
- 238 Tamże, s. 496.
- 239 Tamże, s. 502–531.
- 240 Tamże, s. 536–538.
- 241 Tamże, s. 540.
- 242 Tamże, s. 546–548.
- 243 Tamże, s. 554–566.
- 244 Tamże, s. 572–576.
- 245 Tamże, s. 588–618.
- 246 Tamże, s. 662–690.
- 247 AZK PZS-II-22/1a/4, s. 1773–1832.
- 248 Szyszko-Bohusz 1949–1957, s. 180.
- 249 „Protokół spisany w budynku Nr 5 na Wawelu w przedmiocie wydobycia z piwnic (schronu) Zamku Królewskiego skrzyń, zawierających zbiór graficzny Polskiej Akademii Umiejętności i otwarcia tychże skrzyń w dniach: 21 i 2 stycznia 1946 r.”, AZK PZS-II-22/3/1, s. 166.
- 250 AZK PZS-II-47, s. 32.
- 251 Tamże, s. 23, recto i verso. Informacje podano w kontekście próby powstrzymania oddawania kolejnych pomieszczeń Wydziałowi Architektury Politechniki Krakowskiej, której użyczył miejsca A. Szyszko-Bohusz w południowym ryzalicie budynku nr 5.
- 252 AZK PZS-II-22/2/2, s. 82.
- 253 Tamże, s. 126.
- 254 Tamże, s. 132.
- 255 AZK PZS-II-21/4, s. 888.
- 256 AZK PZS-II-22/2/3, s. 176–223.
- 257 AZK PZS-II-22/3/2, s. 758.
- 258 Tamże, s. 438, 440.
- 259 Tamże, s. 442.
- 260 AZK PZS-II-22/1a/4, s. 1603–1605; 2. egzemplarz: s. 1836–1838.
- 261 Tamże, s. 1840–1850 ; 2. egzemplarz: s. 1854–1864; 3. egzemplarz: s. 1866–1876; zawiera 110 pozycji uzupełnionych po zamknięciu spisu o dodatkowe informacje dotyczące „nrów 91–94”, a oznaczone literami od a do g.
- 262 AZK PZS-II-22/1a/2, s. 1111.
- 263 AZK PZS-II-22/1a/4, s. 1852.
- 264 Tamże, s. 1607–1647; zawiera 443 poz.
- 265 Tamże, s. 1655–1659; zawiera 45 poz.

- 266 Tamże, s. 1661; zawiera 13 poz.
- 267 Tamże, s. 1663–1667; zawiera 50 poz.
- 268 Tamże, s. 1669–1673; zawiera 80 poz.
- 269 Tamże, s. 1675–1677; zawiera 30 poz.
- 270 Tamże, s. 1681–1683; zawiera 42 poz.
- 271 Tamże, s. 1685; zawiera 22 poz.
- 272 Tamże, s. 1687; zawiera 12 poz.
- 273 Tamże, s. 1689–1697; zawiera 125 poz.
- 274 Tamże, s. 1701–1705; zawiera 54 poz.
- 275 AZK PZS-II-22/1a/2, s. 1109–1117.
- 276 Tamże, s. 1117.
- 277 W 1949 r. ukazał się *Katalog obrazów wywiezionych z Polski przez okupantów hitlerowskich w latach 1939–1945. I. Malarstwo obce* pod redakcją Władysława Tomkiewicza, a 1951 r. *Katalog obrazów wywiezionych z Polski przez okupantów hitlerowskich w latach 1939–1945. II. Malarstwo polskie*, również pod redakcją Władysława Tomkiewicza.
- 278 AZK PZS-II-22/1a/4, s. 1749–1755; zawiera 67 poz.
- 279 Tamże, s. 1757–1767; zawiera 94 poz.
- 280 Tamże, s. 1741–1743; zawiera 178 poz.
- 281 AZK PZS-II-22/3/1, s. 50.
- 282 Według informacji z inwentarza faktycznie został założony w 1927 r. przez Mariana Morelowskiego. Prowadzona przez niego część (składka) została włączona na początek inwentarza – s. 1–127.
- 283 Informacja na karteczce papieru formatu 9,5 × 3,3 cm nalepiona na stronie zewnętrznej książki inwentarzowej, opatrzona pieczętą „Polish Legation 183 Carling ave Ottawa, Can.”; „Oświadczenie” Jerzego Szablowskiego z 1959 r.; AZK PZS-II-6, s. 80.
- 284 Pismo T. Mańkowskiego do Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków z dnia 29 listopada 1948 r. W piśmie zwraca się z prośbą o interwencję w sprawie zwrotu po wykonaniu uwierzytelnionych kopii, AZK PZS-II-6, s. 205.
- 285 AZK PZS-II-22/1a/2, s. 1069.
- 286 Tamże, s. 1073–1074.
- 287 AZK PZS-II-6, s. 369–383.
- 288 Tamże, s. 459–472.
- 289 Tamże, s. 473–475.
- 290 Tamże, s. 454–457.
- 291 Tamże, s. 476.
- 292 AZK PZS-II-22/1b, s. 747–875.
- 293 Hennel-Bernasikowa 2011, s. 153–154, przypis 19.
- 294 Zarządzenie wewnętrzne Dyrektora nr 44 z dnia 21 kwietnia 2021 r. w sprawie powołania Zespołu ds. Badań Proweniencyjnych Zbiorów i Strat Wojennych z późniejszymi zmianami.